

רגולציה רמי קפלן

מבוא

המושג "רגולציה" מציין "ויסות, הסדרה, קביעת סדר מסוים בדבר" (אבן שושן). מאמר זה מגביל את עצמו לדיון ברגולציה, או בהסדרה של התחום החברתי – כלומר של הפעילות האנושית במסגרת חברות. באופן ספציפי יותר, המאמר יעסוק בהסדרתם של יחסים חברתיים מסוג מסוים – היחסים הכלכליים. זוהי צורת ניתוח מובחנת של הכלכלה, שנקודת המוקד שלה הם המנגנונים החברתיים – המוסדות, השיחים והכוחות – המתנים, מתעלים ומבנים את ההתנהגות הכלכלית של יחידים. לשאלת הרגולציה של הכלכלה יש היבט טכני, הקשור בסוגיות של ארגון, טכנולוגיה, פיקוח ומיסוד. למשל, באיזה אופן יש לארגן את ניצול המשאבים החברתיים כדי למרב את העושר החברתי; או להבטיח את רציפותו של התהליך הכלכלי; או לחלק את הפירות באופן שוויוני או בהתאם לערכים אחרים. יש לה גם היבט פוליטי, כיוון שהנהגת ההסדרים הכלכליים היא נושא למאבקים חברתיים, בתחום המכונה כלכלי-פוליטי או כלכלי-חברתי. מנגנוני רגולציה חלופיים נמצאים בתחרות, מטעמים של אינטרסים שונים בחברה. הדוגמה המובהקת היא המאבק בין תפיסת העולם הקפיטליסטית לתפיסת העולם הסוציאליסטית – שתי השקפות שבצורתן הטהורה הן קוטביות. חלופות אלה כוללות פתרונות מנגנוניים שונים לשאלת ההסדרה של הפעילות הכלכלית, הנובעים מהנחות עובדתיות ונורמטיביות שונות לגבי טבע היחסים החברתיים. העניינים מסתבכים – ואין זה נדיר – כאשר תצורות הרגולציה הקיימות מכילות ערב רב של עקרונות הסדרה המקיימים ביניהם יחסים של סתירה או השלמה.

יסודותיה של הגישה התיאורטית שמאמר זה מציג ומפתח הונחו על ידי קרל פולני (Karl Polanyi), סוציולוג והיסטוריון כלכלי ממוצא הונגרי. בעבודתו המרכזית מ-1944, התמורה הגדולה: המקורות הפוליטיים והכלכליים של זמננו,² ניתח פולני את התפתחות הקפיטליזם מראשיתו ועד מלחמת העולם השנייה מנקודת המבט של הרגולציה. חלקיו הראשונים של המאמר מציגים ומפרשים את קו הטיעון של פולני בתמורה הגדולה (ובעבודה נוספת מ-1957). תרומתו של פולני נפרשת על פני ארבעה תחומים משלימים: פיתוח מושג "כלכלה" הנבדל ממושג הכלכלה הליברלי-אורתודוקסי (ראו סעיף 1); פיתוח תיאוריה של הקפיטליזם סביב המושגים "אי-שיקוע" (disembeddedness) ו"כלכלת השוק" או "השוק המסדיר את עצמו" (self-regulating market) (סעיף 2); פיתוח תיאוריה של שינוי חברתי תחת הקפיטליזם סביב

מושג "התנועה הכפולה" (סעיף 2); ופיתוח תיאוריה פוליטית של התנועה הכפולה, המוצגת במאמר זה מתוך ניגוד לתיאוריה הפוליטית הניאו-מרקסיסטית (סעיף 3).

בהמשך המאמר תיושם גישתו של פולני לניתוח מגמות בהתפתחות הקפיטליזם אחרי זמנו, כלומר מאז מלחמת העולם השנייה ועד ימינו. מעבר לערך הגלום בניתוח עצמו, המטרה היא לעמוד על ההתאמות התיאורטיות שיש לבצע בגישת הרגולציה כדי לשמור על הרלוונטיות שלה ככלי לניתוח הכלכלה הפוליטית. סעיף 4 מוקדש לניתוח תצורת הרגולציה שאפיינה את העידן שלאחר המלחמה, תצורה שמכונה ברוח ההמשגה של פולני "ליברליזם משוקע" (embedded liberalism). סעיף 5 יוקדש ביתר הרחבה לבחינת האופנים שבהם מוסדרים כיום היחסים הכלכליים, תחת הכותרות "ניאו-ליברליזם" ו"גלובליזציה".

חלקו המסכם של המאמר, כמו החלק הקודם לו, עוסק בהווה, אך מזוויית נורמטיבית. חלק זה בוחן בקצרה את הדילמות הפרדיגמטיות המוצבות לפתחו של השמאל הכלכלי-חברתי בעידן פוסט-סוציאליסטי. מגמות פוסט-תעשייתיות, פוסט-מודרניות וניאו-ליברליות שמטו את הקרקע מתחת לדוקטרינות הכלכליות-פוליטיות המסורתיות של השמאל והותירו אותו במצב של התיישנות מושגית ואובדן אוריינטציה דוקטרינרית. באמצעות הצגת כמה שאלות, אני מבקש להראות כיצד פילוסופיה כלכלית-פוליטית היוצאת מן הזווית של הרגולציה, כלומר מתרגמת שאיפות נורמטיביות שמאליות לבעיות של רגולציה, עשויה לרענן את המחשבה של השמאל, לנקות אותה ממשקעי "הנרטיבים הגדולים" ולהקנות לה בסיס פרקטי עכשווי.

1. מהי כלכלה? התשובה המוסדית³ בהשוואה לתשובה הניאו-קלאסית

במחשבה הכלכלית הליברלית השלטת, הניאו-קלאסית, הכלכלה נתפסת במונחים של יחידים הבוחרים בחירה רציונלית בין משאבים המצויים במחסור. "כלכלי" הוא מה שמערב בחירה כזאת בין מוצרים או שירותים, המתממשת במסגרת סיטואציות של חליפין. הן הרציונליות הכלכלית של היחידים, והן הנטייה והתנאים לקיומו של חליפין – כלומר לקיומו של שוק – משמשות כאן כהנחות מוצא. גישה תיאורטית כזו היא רדוקציונית בשני מישורים: ראשית, אין לה כלים לנתח כלכלות שאינן כלכלות שוק (ככל שהשגתה מגעת, אין דבר כזה). שנית, ספק אם הנחות המוצא הנוקשות, והפורמליזם של הגישה הזאת, מאפשרים לה לתפוס את המציאות הכלכלית האמפירית במלוא מורכבותה גם כאשר מדובר בכלכלות השוק המובהקות ביותר. חלק גדול מהביקורת על הניתוח הניאו-קלאסי מדגיש את קשיחותן או תלישותן של הנחות המוצא שלו.⁴

פולני ניגש לכלכלה מכיוון אחר, המביא לידי ביטוי את נטייתו הסוציולוגית-היסטורית. הוא מגדיר "כלכלה" באופן רחב כ"תהליך ממוסד של אינטראקציה בין אדם וסביבתו, המוליד הספקה רציפה של אמצעים חומריים מספקי צרכים ורצונות".⁵ אין בהגדרה זו הנחות מוקדמות לגבי טבע האדם או האופי הספציפי של היחסים הכלכליים. לחלופין, יש פה הנחה שהכלכלה

מופיעה בצורה של תהליך, מערך של תנועות בזמן ובמרחב, שבמסגרתו בני האדם מספקים את רצונותיהם ואת צרכיהם החומריים. הנחה נוספת, כללית לא פחות, היא שמדובר תמיד בתהליך ממוסד, כלומר תהליך בעל היקבעות חברתית.

הפרספקטיבה המוסדית בסוציולוגיה מדגישה כיצד ההתנהגות האנושית מוסדרת על ידי מנגנונים מובנים חברתית. המוסדות מתעללים את ההתנהגות האנושית לכיוונים מסוימים, בהתאם לדפוסים מוגדרים מראש של התנהגות, באמצעים של משמוע ופיקוח. התנהגותם של יחידים נתפסת ככפופה לסדר המוסדי, ומוסברת על ידיו.⁶ חקר הכלכלה מן הזווית המוסדית מאפשר לחשוף את היסודות החברתיים של התהליך הכלכלי. פולני מניח שאי אפשר להבין את ההתנהגות הכלכלית של בני האדם אלא בהקשר של היחסים החברתיים שבהם היא מעורבת. למשל, בניגוד לאקסיומה הליברלית, אי אפשר להניח שהאדם מונע א-פריורי על ידי אינטרס עצמי-רכושני ("רציונליות-כלכלית"), אלא במידה שאינטרס זה עולה בקנה אחד עם עמדתו החברתית, מעמדו ותדמיתו. כדי שתיווצר רציונליות כלכלית, היחסים החברתיים צריכים להיות ממוסדים באופן מסוים, שמסגר התנהגות מסוג זה, יוצק לתוכה משמעות וממריץ אותה. ההתנהגות הכלכלית של יחידים לא יכולה להיות מוסברת כשלעצמה, אלא רק כפונקציה של המוסדות החברתיים.

תפיסה זו עומדת בניגוד מושלם לאינדיבידואליזם המתודולוגי של הפרדיגמה הניאו-קלאסית. מבחינת האחרונה, סוג מסוים של התנהגות – התנהגות רציונלית מבחינה כלכלית – ממצה את כל מה שנחשב לכלכלי, ואילו הגישה המוסדית מעוניינת להבהיר את ההקשר המוסדי שבו התנהגות כזאת צומחת. מזווית זו נחשף הניתוח הניאו-קלאסי עצמו כמוגבל לאופק מוסדי מסוים – האופק של יחסי השוק. אין פירושו של דבר שהניתוח הניאו-קלאסי הוא חסר ערך מדעי: במידה שיחסי שוק אכן ממוסדים במציאות, הניתוח הזה תקף ומאפשר חיזוי, אך תוקפו מוגבל כאשר היחסים הכלכליים מורכבים יותר. לניתוח הניאו-קלאסי גם אין מה לומר על תנאי ההתקיימות של יחסים אלה. לשם כך צריך להתבונן אל מעבר לאופק השוק, כלומר לחקור את התנאים העומדים מאחורי עלייתם והתמתדם של מוסד זה ודפוס ההתנהגות שהוא מחולל. זהו תחום ההתעניינות של הגישה המוסדית. בניגוד לא-היסטוריות של המודלים הניאו-קלאסיים, הגישה המוסדית מאפשרת לנתח את תולדות הארגון הכלכלי במונחים של המוסדות המסדירים אותו. מתוך כך היא גם מחזירה את הפוליטיקה אל תמונת הכלכלה, כלומר היא כלכלית-פוליטית ובעלת פוטנציאל ביקורתי. ביקום הניאו-קלאסי, יחידים רציונלים מתקשרים מרצונם החופשי בעסקות חליפין, אך הניתוח המוסדי מאפשר להתבונן בכוחות ובאינטרסים העומדים מאחורי כינונם והתמתדם של המבנים המסדירים את ההתנהגות הכלכלית, במאבק בין אלטרנטיבות רגולטיביות, ולבחון את הסדרת הכלכלה והשלכותיה בראי של יעדים חברתיים שונים.

יתר על כן, הזווית המוסדית מכניסה להקשר מוסדי גם את מדע הכלכלה הליברלי עצמו. היא מאפשרת לנו להבין את הפונקציה של מדע הכלכלה האורתודוקסי באור שונה מזה שבו נהוג לאמץ או לבקר אותו, כלומר כמדע של מציאות כלכלית אובייקטיבית. מצד אחד, המודלים

הכלכליים אכן מתפקדים כמדע של יחסי שוק במידה שאלה אכן מתקיימים במציאות. מצד שני, לתיאוריה הכלכלית שמור תפקיד מרכזי בכינון יחסים אלה, שאינם מתקיימים באופן טבעי אלא דורשים תחזוק שוטף. ליתר דיוק, תפקידה של התיאוריה הכלכלית הוא לספק את ההיגיון המוסדי של כלכלת השוק. ההיגיון המוסדי הוא המסגרת התפיסתית שבתוכה הסוכנים ממקמים את עצמם, ושמתוכה הם רוכשים הבנה של העולם.⁷ כאשר הניתוח הכלכלי מתאר ומנתח את המציאות הכלכלית דרך המודל האפיסטמי של השוק, ובייחוד כאשר הוא מניע מדיניות כלכלית המבוססת על ההיגיון של השווקים, הוא תורם לעיצוב המציאות כנבואה המגשימה את עצמה. מדע הכלכלה על פי תפיסה זו, מבצע (performs) את הכלכלה כאשר הוא מתאר אותה.⁸ לנקודה זו עוד נשוב בהמשך הניתוח של מנגנון השוק.

2. הקפיטליזם כתנועה כפולה

הקפיטליזם ככלכלת שוק

מנקודת מבטנו בהווה, עלייתו של הקפיטליזם היא התפנית המרכזית בהיסטוריה של הרגולציה. פולני מכנה אירוע זה "התמורה הגדולה". עלייתו של הקפיטליזם מייצגת מהפכה באופנים שבאמצעותם הכלכלה מוסדרת. מה שמייחד את הקפיטליזם מצורות אחרות של ארגון הכלכלה הוא התפקיד המרכזי שמוטל על מוסד השוק במסגרת ארגון זה. שווקים היו קיימים מאז ומעולם, אולם הרעיון של השוק כשיטה של הסדרה כלכלית ברמת המדינה – מה שפולני מכנה "השוק המסדיר את עצמו" (self-regulating market), או "כלכלת-השוק" – הוא חסר תקדים וייחודי לקפיטליזם.

חברות פרה-קפיטליסטיות התאפיינו בכך שהסדרת התהליכים הכלכליים היתה משוקעת (embedded) בכלל היחסים החברתיים והפוליטיים ובלתי נפרדת מהם. בכלכלה הפיאודלית למשל, הממוסדת כיחסים של הגנה וגבייה בין הפיאודל לצמיתיו, אין הבחנה בין הרובד הפוליטי של יחסי שליטה וציות ובין הפונקציה הכלכלית של הייצור והחלוקה. בתצורה מוסדית זו, שלשווקים שמור בה מקום שולי, הפעילות הכלכלית מגלמת את העיקרון ההיררכי של המערכת.⁹ כך גם במרקנטיליזם שקדם לקפיטליזם באירופה. המרקנטיליזם אמנם עודד את התפתחות המסחר, אולם ככל שהשווקים הפכו לדומיננטיים יותר בארגון הכלכלי, כך מצאה לנכון המדינה המרקנטיליסטית להסדיר את פעולתם בצורה ישירה באמצעות סבך של חוקים ותקנות.

הקפיטליזם לעומת זאת, מבוסס על רעיון חדש לגמרי: ניתוק, או אי-שיקוע (disembeddedness) של הפעילות הכלכלית משאר המוסדות והיחסים החברתיים, וריכוזה בספירה כלכלית נפרדת. ההפרדה נוצרת כאשר מכפיפים את הפעילות הכלכלית למנגנון הסדרה ייחודי, הנבדל מאופני ההסדרה של שאר תחומי החיים. רעיון זה הגיע לבשלות בעושר העמים של אדם סמית,¹⁰ כחצי מאה לפני שהפך למציאות ממוסדת (סמית נחשב לאבי מדע הכלכלה. כאן אנו מתייחסים אליו

כאל אבי ההיגיון המוסדי של השוק שהקדים את המוסד עצמו, כלומר כחווה ואוטופיסט יותר מאשר מדען). סמית חזה מערכת מושלמת של ייצור וחלוקה, ברמת היחידה המדינית, המבוססת כולה על הדינמיקה הספונטנית של יחסי מסחר חופשיים. יתר על כן, הוא הבטיח שרגולציה מבוססת-שוק מאפשרת את צבירת העושר יותר מכל שיטה אחרת. הטיעון שלו היה פרוגרמטי: הוא קרא להפסיק את ההתערבות המדינית בענייני ייצור וחלוקה, ולבסס את אלה רק על מניעים כלכליים ויחסי חליפין. בספרה הכלכלית, כפי שסמית התחיל לדמיון אותה,

כל איש [...] חופשי לחלוטין לבקש את האינטרס שלו בדרכו, ולהכניס הן את התעשייה והן את ההון שלו לתחרות עם אלה של כל אדם אחר, או סדר של אנשים. הריבון משוחרר לחלוטין מהחובה לפקח על התעשייה של האנשים הפרטיים, ומהכוונתה כלפי השימושים המתאימים ביותר לאינטרס של החברה.¹¹

אם הפעילות המסחרית מסוגלת להסדיר את עצמה, יש לנתק אותה מהשפעה מסדירה של גורמים חיצוניים לה, משום שהתערבות חיצונית משבשת את מהלך ההסדרה העצמית של השוק. רעיון זה של הפרדה בין התחום שבו שולטת התנהגות שוק, כלומר התנהגות אינדיבידואלית ממלכת (economizing), ובין תחום השליטה באמצעות הכוונה סמכותית מלמעלה, עומד בבסיס כינונה של ספרה כלכלית נפרדת. הוא מוליד הבחנה חדשה בין "כלכלי" ל"חוף-כלכלי", כלומר בין מה ששייך לסדר של השוק – "הכלכלי" או "הכלכלה" – ובין סדרים אחרים, בלתי כלכליים (כמו יחסים פוליטיים או משפחתיים).

מהי כלכלת שוק? להלן האידיאל המזוקק שלה כפי שהוא מופיע במחשבה הכלכלית מאז אדם סמית: מדובר במערכת כלכלית הנשלטת, מוסדרת ומנוהלת על ידי השווקים לבדם, או מה שקרוי "כוחות השוק"; סדר הייצור והקצאת הטובין מופקדים תחת מגננון זה, המסדיר את עצמו. המגננון מניח שבני אדם מונעים על ידי השאיפה לצבור רווח כספי מרבי, כלומר פועלים מתוך "רציונליות כלכלית". הוא מניח ששיעור ההיצע של הסחורות בכל מחיר מוגדר ישתווה עם הביקוש במחיר זה. בתנאים אלה הסדרת הייצור והחלוקה של הטובין מוסדרים על ידי המחירים לבדם, דרך ההכנסות שהם יוצרים. התהליך הכלכלי כולו מאורגן כאן בצורה של קנייה ומכירה. כמו כן, כדי למנוע סתירות וכשלים בתפקוד הרגולטיבי, הדפוס המוסדי של השוק שואף להתפשטות לקראת שליטה מלאה בתהליכי הייצור. אין די בצבר של שווקים מבודדים כדי שתיווצר כלכלת שוק. כדי שהמערכת תוכל להסדיר את עצמה באופן קוהרנטי צריך הארגון הכלכלי בשלמותו להיות נשלט על ידי שווקים. פירושו של דבר שכל ייצור מיועד למכירה בשוק, ושכל ההכנסה נובעת ממכירה כזו. בהתאם, יש שווקים לכל מרכיבי הייצור, כולל עבודה (שמכירה הוא השכר), קרקע (רנטה) וכסף (ריבית). כאשר תנאים אלה מתקיימים כל ההכנסות נובעות ממכירה בשוק, וממשות בתורן לרכישת כל הסחורה המיוצרת. לבסוף, כלכלת השוק זקוקה לאופן פעולה מסוים ברמת הממשלה (מדיניות). אסור שדבר יפגע בהיווצרותם של שווקים, ואסור שהכנסות יושפעו מדבר פרט להכנסה ממכירות. אסור שדבר יתערב בקביעתם של המחירים פרט לתנאי השוק עצמם. לא המחירים, לא ההיצע ולא הביקוש

אמורים להיקבע או להיות מווסתים. מותרים רק מדיניות או צעדים שמיועדים להבטיח את הרגולציה העצמית של השוק, על ידי יצירת תנאים המבטיחים את מקומו ככוח המארגן היחיד של הספּרה הכלכלית.

כיצד הופך התהליך הכלכלי להיות מוסדר על ידי השוק? הקפיטליזם, כפי שהבחין קרל מרקס, הוא "הצטברות עצומה של סחורות". סחורה היא אובייקט המיועד להימכר בשוק, במחיר השוק. הרגולציה של השוק חלה על האובייקטים רק במידה שהם נהפכים לסחורות: אובייקט שאינו סחורה הוא אובייקט בלתי כלכלי. בד בבד עם ההסחרה (קומודיפיקציה) של האובייקטים, מוסדרת גם התנהגותם של בעלי הסחורות, והם מכוננים כשחקני שוק. במסגרת הזאת היחסים החברתיים מקבלים אופי ספציפי של יחסים כלכליים (מרקס כינה את היחסים האלה, בנימה שלילית, "פְּטישיזם של סחורות": כאשר היחסים בין הבריות לובשים צורה של יחס שבין חפצים¹²).

הקפיטליזם מתייחד בכך שהיחסים הכלכליים – בין סחורות ובין בעלי סחורות – תופסים בו מקום מרכזי, ביחס ישר להיקף ההסחרה של האובייקטים. כפי שאנו יודעים היום, במציאות שבה שווקים חדשים צצים בכל רגע, אין כמעט גבול לדברים שאפשר לסחור בהם. אבל כדי להוליד את המציאות הזאת הוסחרו תחילה שניים מהמרכיבים הבסיסיים ביותר בחיי אנוש מאז ומעולם: העבודה והאדמה, וכן אמצעי התשלום – הכסף. לדברי פולני, השנה שבה ביצעה אנגליה רפורמה בחוקי העוני שלה – 1834 – מציינת את הרגע שבו הופיעה המערכת החברתית של הקפיטליזם התעשייתי בשלמותה. הרפורמה ניתקה את חסרי האמצעים מתלותם בתמיכה ציבורית, ואילצה אותם למצוא את פרנסתם בשוק העבודה. זהו השלב המכריע בתהליך האי-שיקוע של העבודה¹³: היא הופכת לסחורה שמחירה נקבע בשוק והופכת להתנהגות המוסדרת על ידי כוחות השוק. אם אין בשוק ביקוש לעבודה – אין עבודה; תחרות בין עובדים על עבודה מורידה את השכר; ביקוש לעובדים מסוימים מעלה את שכרם; העובד מבקש לבנות את כישוריו בהתאם לדרישות השוק, וכן הלאה.

בניגוד למיתוס הליברלי המגולם בסיסמאות "שוק חופשי" ו"הנח לעשות" (*laissez faire*)¹⁴, האי-שיקוע של הכלכלה אינו טבעי כלל וכלל. מדובר ברפורמה מוסדית שרק הרשויות הפוליטיות מסוגלות להוציא אל הפועל. למשל, כדי שהעבודה תהפוך לסחורה יש לדאוג שהעובדים ימכרו אותה בשוק תמורת שכר. במידה שהם לא רגילים לכך או לא מעוניינים בכך יש לכפות זאת עליהם. באנגליה של המאה התשע-עשרה, מי שלא מצא עבודה מצא את דרכו ל"בתי העבודה" (*workhouses*) הידועים לשמצה. במקביל הופעל על הגברים לחץ אידיאולוגי באמצעות הנחלת הרעיון שלפיו פרנסת המשפחה באמצעות העבודה היא אחריותו המוסרית של הגבר, בעוד שהאבטלה מזכה את בעליה בסטיגמה שלילית.¹⁵ המאמץ לאי-שיקוע של העבודה הוא בעל אופי שוטף ונמשך עד היום, כפי שמדגימה המדיניות העכשווית של מעבר "מרווחה לעבודה" (כגון "תוכנית וויסקונסין"¹⁶). כך לגבי אי-שיקוע בכלל – זוהי עבודה בלתי נגמרת. באופן פרדוקסלי, כדי להסדיר את הפעילות הכלכלית באמצעות שווקים,

המדינה צריכה להיות פעילה מאוד: עליה להגן על זכויות הקניין ולהבטיח את כיבוד החוזים; עליה לשמור על השלום ועל הביטחון שבלעדיהם המסחר לא יכול להפוך לפעילות משגשגת; מוטל עליה למשמע את האוכלוסייה ולחנך אותה להתנהגות שוק; היא צריכה להבטיח את קיומן של התשתיות הנחוצות למסחר; היא צריכה למנוע כשלי שוק, למשל לרסן מגמות של מונופולזציה ולהבטיח זרימה סימטרית של מידע בין הצדדים למסחר. בהתחשב בכך, אין פלא שהמעבר לכלכלת שוק מלווה תמיד בגידול בפונקציות המנהליות של המדינה. "לְסָה פֶּר", מדגיש פולני, "איננו שיטה להשיג משהו, אלא משהו שיש להשיגו".¹⁷ מן הזווית המוסדית, המדיניות הציבורית המאפשרת את ייסודם של השווקים, ואז את תחזוקם השוטף, היא בלתי נפרדת מן "השוק המסדיר את עצמו". אי אפשר להניח כלכלת שוק ללא התפקיד המאפשר המוטל על הרשויות הפוליטיות.¹⁸

זה מחזיר אותנו אל מדע הכלכלה, ואל הפונקציה ה"מבצעת" שהוא ממלא בקפיטליזם. במעבר אל הקפיטליזם – בין אם מדובר באנגליה של ראשית המאה התשע-עשרה או ברוסיה של סוף המאה העשרים – המודלים הכלכליים הם אלה שמעצבים את המהפכה המוסדית. תחילה משרטטת הדוקטרינה הליברלית-כלכלית קווים לדמותה של כלכלת השוק והמעבר לפסיה, ואז יוצאת לדרך, בחסות הרשויות הפוליטיות, הסחרתם המסיבית של יחסים שהיו מוסדרים עד אז על ידי מוסדות אחרים. אם המיסוד-מחדש מצליח, האנשים מתאימים את תפישותיהם והתנהגותם לסיטואציה המוסדית החדשה. אחרי מיסוד הקפיטליזם כמציאות דומיננטית, ממשיכה התיאוריה הכלכלית לשקוד על שכלולם של השווקים באופן שוטף: להתריע כנגד חוסר תחרותיות ומשמעת שוק, לדרוש להעביר תעשיות ושירותים ציבוריים לבעלות פרטית, להמליץ על ליברליזציה של המסחר היכן שמוטלות עליו מגבלות חיצוניות, לדרוש "להגמיש" את שוק העבודה, כלומר לקדם את ההסחרה המלאה של העבודה, ואף לחפש פתרונות מבוססי-שוק לבעיות שונות (למשל קידום חקלאות מסחרית בכפרים אפריקאיים,¹⁹ שיקום אוכלוסיות דגה מדולדלות על ידי הקצאת זכויות קניין נסחרות על שטחי דיג,²⁰ או יצירתו של שוק לסחר בפליטת פחמן כמענה לבעיית התחממות כדור הארץ).

פולני מצייר את הקפיטליזם כתנועה – תנועת ההשתלטות של מוסד השוק-המסדיר-את-עצמו על הארגון הכלכלי. תנועה זו, שהליברליזם הכלכלי משמש לה היגיון מנחה, מתקדמת בקצב ההסחרה. מהם גבולותיו של תהליך זה? היכן עובר הגבול בין הכלכלי ובין החוץ-כלכלי? מהן השלכותיו של תהליך זה על אינטרסים חברתיים שונים? וכיצד מתארגנים הכוחות הפוליטיים ביחס לתנועת ההתרחבות של השווקים?

תנועה נגדית, הגנה, תנועה כפולה

כל עוד כלכלת השוק אינה נקלעת למשבר היא מוכיחה את עצמה כמכניזם אפקטיבי לפיתוח התעשייה ולהצמחת עושר. רבים (ובניהם פולני) מסכימים שכוחות השוק מסדירים את ניצול המשאבים הכלכליים באופן היעיל ביותר. אולם התכנון הליברלי הקלאסי לא מביא בחשבון

את מגבלותיו של ארגון זה, במידה שאינטרסים חברתיים וסביבתיים מגוונים אינם מתיישבים עם הגיון הרווח. למשל, ככל שהדבר תלוי בהסדרה של השוק, אין תקן שהוא נמוך מדי לשכר העובדים או לתנאי העבודה שלהם; ואין גבול עליון לאורך יום העבודה, או לאורך תקופת האבטלה והאי-השתכרות של עובדים שאין להם ביקוש. לחלק מהאנשים השוק לא מסוגל להבטיח אפילו את הישרדותם הביולוגית, לא כל שכן איכות חיים וסטטוס כלשהם. בדומה לכך, במערכת חברתית המאורגנת סביב האינטרסים הכלכליים של יחידים, אין מי שיגן על הסביבה הטבעית מפני הרס ודלדול. השאיפה להסדיר את העבודה ואת היחסים בין האדם לטבע באמצעות ההתייחסות אליהם כאל סחורות לא מביאה בחשבון את מלוא תחום הצרכים האנושיים, החברתיים והסביבתיים:

הסחורה לכאורה "כוח עבודה" אינה יכולה להיטלטל סתם, להיות נתונה לשימוש חסר אבחנה, או אפילו להיות מונחת ככלי שאין חפץ בו בלי שיושפע גם היחיד, שרצה הגורל והוא הנשא של הסחורה המסוימת הזאת. כאשר המערכת צורכת את כוח העבודה של האדם, היא צורכת באופן בלתי נמנע גם את הישות הפיזיקלית, הפסיכולוגית והמוראלית המכונה "אדם" המוצמדת אליו. אם תישלל מבני האדם שכבת ההגנה של המוסדות התרבותיים, הם יגועו כתוצאה מהאפקטים של חשיפתם החברתית; הם ימותו כקורבנות של זעזוע חברתי המוליד חטא, סטייה, פשע ורעב. הטבע יצטמצם למרכיביו האלמנטריים, שכונות ונופים יושחתו, הנהרות יזוהמו, הביטחון הצבאי ייפגם, היכולת להפיק מזון וחומרי גלם תיהרס.²¹

כתוצאה מכך, כלכלת שוק טהורה

לא תוכל להתקיים במשך פרק זמן כלשהו בלי לכלול את החומר האנושי והטבעי של החברה; היא תהרוס פיזית את האדם ותהפוך את סביבתו לשממה.²²

הסדרת השוק היא הסדרת-חסר ביחס לכלל הצרכים והשיקולים שבהם תלויים הקיימות והיציבות של החברה התעשייתית. כתוצאה מכך גילו ממשלים מודרניים נטייה להסתייג ממנה ולהגביל אותה. פולני מכנה זאת "תנועה נגדית". תנועה נגדית היא שיבוש הרגולציה של השוק על ידי הכפפת הארגון הכלכלי למנגנוני רגולציה חלופיים, חוץ-כלכליים. במקביל להתבססות השווקים, בייחוד מאז שנות השבעים של המאה התשע-עשרה, נפרשה במדינות אירופה הקפיטליסטיות רשת של מוסדות המתערבים בהסדרת הפעולה הכלכלית, תוך צמצום והגבלה של הסדרת השוק. יוסדה חקיקת עבודה המיועדת להגן על חיי העובד – בתחום השכר, תנאי העבודה, בטיחות במקום העבודה, וכו'. התארגנויות עובדים, שזכו עם הזמן ללגיטימציה, שיבשו את פעולת השוק בכך שהמירו יחסי חליפין אינדיבידואליים במיקוח קולקטיבי על תנאי העסקה. תלותו של האדם המודרני בשווקים הוחלשה עם ייסודו של ביטוח לאומי כנגד אבטלה ואובדן כושר עבודה. בהדרגה התפתחו מחוץ לשוק שירותים ציבוריים בתחומי הבריאות, החינוך והדיוור. הרבה לפני הופעת התודעה האקולוגית העכשווית, הרשויות הציבוריות נחלצו להגן על

משאבי הטבע ועל התרבות הכפרית מפני השוק באמצעות חוקי קרקע ומכסים אגרריים. בתחום הפיננסי ייסדו המדינות בנקאות מרכזית כדי להגן על היוזמות היצרניות עצמן מפני תנודות המערכת המוניטרית. כפי שמסביר זאת פולני, התנועה הנגדית מבטאת את האופן שבו החברה "הגנה על עצמה" מפני סכנות דפוס ההסדרה של השוק.

להוציא מקרים שבהם ממגרים את כלכלת השוק כליל, התנועה הנגדית ביחס לשווקים היא חלקית. היא מוטמעת בתוך הקפיטליזם והופכת לחלק ממכלול הרגולציה שלו. תנועת השווקים ותנועת הנגד המבקשת להגביל את השווקים מרכיבות יחד את מה שפולני מכנה "התנועה הכפולה". התנועה הכפולה היא מסגרת תיאורטית לניתוח מערכת היחסים בין החברה ובין הארגון הכלכלי הקפיטליסטי שלה. היא מאפשרת להסביר שינוי חברתי במונחי ההיסטוריה המוסדית הכלכלית-פוליטית כלכלית-חברתית של הקפיטליזם: מצד אחד תנועת ההתפשטות של השווקים, המכסה עוד ועוד אזורים גיאוגרפיים ותחומי חיים, ומצד שני התנגדות לתנועה הזאת והגבלתה מטעם אינטרסים חברתיים שהשווקים מאיימים עליהם. פולני מנתח בכלים אלה את עלייתה ונפילתה של מה שהוא מכנה "הציביליזציה של המאה התשע-עשרה".²³ מערכת אירופית זו של מדינות ושווקים התבססה על הניסיון להגשים את האוטופיה הליברלית של השוק המסדיר את עצמו. נוכח פגמיה של צורת הסדרה זו הוליד יצר ההגנה העצמית של החברות רשת של מוסדות וצעדי מדיניות המיועדים להגביל מבחוח את שליטתם של השווקים בכלכלה. התוצאה היתה שהסתירות הפנימיות במערכת שיתקן אותה, הולידו משבר כלכלי, ולבסוף הובילו לקריסה כללית ששיאה בשתי מלחמות העולם.

התיאוריה של התנועה הכפולה בנויה על שורה של ניגודים: כלכלי/חוף-כלכלי, אי-שיקוע/שיקוע, תנועה/תנועה נגדית, פרטי/ציבורי, כלכלה/פוליטיקה. התנועה הנגדית הקלאסית מכילה צעדים מטעם הרשויות הפוליטיות: חקיקה, מיסוי, הספקת שירותים ציבוריים, הלאמה וכו'; והתארגנויות עובדים המסכלות את שוק העבודה התחרותי. המשותף לאמצעים אלה היא העובדה שמדובר בכוחות חוף-כלכליים – ריבוניים או התאגדותיים – שהגיון הפעולה שלהם הוא של אסחרה (דה-קומודיפיקציה), כלומר של נטרול פעולת כוחות השוק, באופן מלא או חלקי, לגבי סחורות ותחומים מסוימים. ההשראה למושג זה של תנועה נגדית לקוחה מן הניסיון האירופי, בייחוד הקונטיננטלי, של מדינה חזקה הנוקטת התערבות פרוטקציוניסטית פעילה, ושל התארגנויות עובדים ותנועות סוציאליסטיות תקיפות ורחבות בסיס. האופי הדיכוטומי של התנועה הכפולה הוא כאמור גם השורש של חוסר היציבות שלה. התערבות חוף-כלכלית משבשת את פעולת השוק, ובו בזמן המערכת מצפה מן השוק לשמש כעקרון הארגון המרכזי שלה. עם התנועה הנגדית אי אפשר ללכת רחוק מדי בלי לסכן את כלכלת השוק עצמה.

אי לכך, פולני האמין שפתרון בר-קיימא לבעיית הרגולציה יכול להימצא רק מעבר לדואליות שמייצר האי-שיקוע של הכלכלי. הוא קרא לעוד "תמורה גדולה", בצורת מעבר לסוציאליזם, המממש את ה"נטייה האינהרנטית של הציביליזציה התעשייתית להתעלות אל מעבר לשוק המסדיר את עצמו באמצעות הכפפתו המודעת לחברה הדמוקרטית".²⁴ במונחים מעשיים, הוא

חשב שיש לשקע-מחדש את העבודה, האדמה והכסף (שלוש "הסחורות הפיקטיביות", כפי שראה אותן) בפוליטיקה הדמוקרטית. שווקים שונים יכולים להמשיך להתקיים, אך לא כמערכת כלל-חברתית של הסדרה עצמית. ב-1944 העולם כבר היה נתון בשידוד מערכות כלכלי-פוליטי, אבל פולני לא העריך נכונה את כושר ההתמדה של תנועת הקפיטליזם. למעשה, במקום לנקוט צעדים רדיקליים של אסחרה, המדינות הקפיטליסטיות התמודדו עם המשבר באמצעות העמקת התנועה הכפולה ושכלולה.

3. רגולציה ופוליטיקה: גישתו של פולני לעומת הגישה הניאו-מרקסיסטית

פולני הקדיש דיון מפורט לשאלת הפוליטיקה של התנועה הכפולה: הקשר התיאורטי בין דפוסי הרגולציה של הארגון הכלכלי ובין מאבקים ויחסי כוח חברתיים.²⁵ התיאוריה הפוליטית שלו מבחינה את עצמה מן ההסבר המרקסיסטי לתולדות הקפיטליזם, ואף מובילה לעמדה פוליטית שונה בשאלת ההסדרה של הכלכלה. כאן ברצוני לפתח עמדה זו ולעמוד על יתרונותיה לדעתי בזמננו, בהשוואה לעמדה הניאו-מרקסיסטית.

בעיני פולני, המרקסיזם לוקה בבעיה תיאורטית שניתן לכנותה "אקונומיזם מתודולוגי", כלומר הסבר של שינוי מוסדי בקפיטליזם במונחי הפוליטיקה של ניגודי האינטרסים הכלכליים בין המעמדות השונים – בבחינת "הכול זה אינטרסים כלכליים" (התיאוריה הפוליטית הליברלית סובלת בעיניו מאותה בעיה). זהו לדעתו הסבר מוגבל, משתי סיבות. ראשית, כי הוא לא מביא בחשבון אינטרסים לא כלכליים, חוצי מעמדות (מעבר למשחק סכום-אפס הכלכלי), כמו למשל יציבות, ביטחון, בטיחות, או הכרה ויוקרה. לדברי פולני, לאינטרסים חברתיים, לא כלכליים (מה גם שהאינטרסים הכלכליים עצמם נוצרים בהקשר חברתי), יש משקל רב בקביעת מגמות חברתיות ארוכות טווח. שנית, כי ניתוח מעמדי נוטה להתעלם מכך שאינטרסים פרטיקולריים מתגבשים, מולידים פעולה ומחוללים שינוי רק בזיקה למצב הכללי בחברה ולאינטרסים הכלכליים הנגזרים ממנו. המעמדות אמנם מונעים במידה רבה על ידי אינטרסים כלכליים, אבל כדי ששינוי חברתי יתרחש למעשה, דרושה בדרך כלל התלכדות אינטרסים כללית, חוצה מעמדות. רק לעיתים רחוקות יכולה מדיניות כללית, שלטונית, להיות מוגבלת לשירותו של אינטרס מעמדי צר. מעמדות מתחרים ביניהם על השלטון, כל אחד מהם רואה את המציאות החברתית דרך פריזמת האינטרסים שלו, אך הזוכה בשלטון הוא אותו פלג שהחזון הכללי-חברתי שלו הוא המשכנע ביותר, אותו מעמד שמנהיגותו היא המבטיחה ביותר בראי האתגרים העומדים בפני החברה בכללה.

בסופו של דבר, אם כך, היחס של המעמד לחברה בשלמותה הוא זה שממפה את חלקו בדרמה, והצלחתו נקבעת בהתאם למגוון האינטרסים שבכוחו לשרת בנוסף על האינטרסים שלו.²⁶

למשל, ההסבר של פולני לעליית כלכלת השוק ולהפקדת הייצור בידי מעמד הסוחרים הוא שרק

באמצעות כלכלה מסחרית אפשר היה להקים את התשתית החומרית שאפשרה את המהפכה התעשייתית החל מסוף המאה ה-18.²⁷ כאשר עד מהרה התעורר צורך נגדי, להאט את המעבר לחברה תעשייתית ולהגן על המרקם החברתי מפני תוצאותיו ההרסניות של תהליך זה, החלו אינטרסים מעמדיים אחרים לקבל ביטוי במסגרת המדיניות הכלכלית:

אם כך, פעולתם של כוחות מעמדיים קידמה וגם בלמה את התפשטות השוק. בהתחשב בצורך בייצור המבוסס על מכונות, [...] רק המעמדות הסוחרים היו בעמדה שאפשרה להם לאחוז במושכות התמורה בשלביה הראשונים. מעמד חדש של יזמים הופיע מתוך השרידים של מעמדות ישנים, ותפס פיקוד על התפתחות שעלתה בקנה אחד עם האינטרסים של הקהילה כולה. עלייתם של התעשיינים, היזמים והקפיטליסטים נבעה מכך שהם אלה שהובילו את תנועת ההתרחבות [של השווקים], ואילו ההגנה נפלה בחלקם של המעמד המסורתי של בעלי הקרקעות ושל מעמד הפועלים הצעיר.²⁸

כאשר מעמד תופס את השלטון, השקפתו לגבי דרכי מיסוד הכלכלה זוכה בבכורה. אולם כדי שהשקפה זו תהפוך לדומיננטית, עליה להיות מנוסחת במונחים אוניברסליים, כתוכנית פעולה לכלל החברה, ולספק מענה גם לאינטרסים של מעמדות אחרים. מי מכתוב אפוא את המדיניות הכלכלית, המעמד השליט או החברה בכללה? לשון אחר, מיהו הסובייקט של התנועה ההיסטורית: המעמדות או השלם החברתי? פולני מכריע לטובת האפשרות השנייה. לדידו ("בחשבון אחרון", אם להשתמש בז'רגון המרקסיסטי), החברה היא זו שמאמצת את כלכלת השוק, ושבאמצעות התנועה-הנגדית "מגינה על עצמה" מפניה.²⁹ פולני, כפי שמנסח זאת בורווי, תופס את החברה כ"בעלת מציאות משלה, פועלת בשם עצמה", כ"חברה פעילה".³⁰

חשוב לחזור ולהדגיש שרעיון זה של סובייקטיביות כלל-חברתית אינו מבוסס על התעלמות משסעים חברתיים וניגודי אינטרסים, כאילו פולני מניח שהחברה במהותה פועלת כאיש אחד. את שלמותה של החברה יש לכונן, לדמיין. זהו תפקיד הכרחי של השלטון, וגם תנאי להשגתו. התיבוע לשלטון מבוססת על היכולת להציע השקפה של שלמות חברתית, שממנה נובעים צעדי מדיניות עקביים. כיוון שכך, הכוח הזוכה בשלטון לא יכול להיות מחויב רק לעצמו, אלא לדימוי כלשהו של השלם החברתי. הסימון של דימוי זה עצמו אמנם נתון למאבק ולמניפולציה, אולם יש גבול ליכולתה של מניפולציה להכחיש את קיומם של צרכים חברתיים רחבים. כמו כן, היות שדימויו של השלם החברתי מתקבע ומתמסד לאורך היסטוריה של מאבקים ופשרות, יכולתו של כל שלטון לעצב אותו מחדש מוגבלת, אולי אף שולית. זו הדרך שבו נוצר סובייקט שלם-חברתי, אמנם מדומיין, אך פעיל מבחינה היסטורית. העובדה שהוא מכונן, ולא מהותני, לא מבדילה אותו כמובן מאף סובייקט אחר – אדם יחיד או קבוצה חברתית. לפי מרקס, "בני האדם יוצרים בעצמם את ההיסטוריה שלהם". אבל האם הם עושים זאת כסובייקטים אינדיבידואליים, סובייקטים מעמדיים או סובייקטים כלל-חברתיים? פולני מדגיש את האפשרות האחרונה (בשונה מן הדגש המעמדי המרקסיסטי).

כדי לחדד את הייחודיות בתפיסה תיאורטית-פוליטית זו, נשווה אותה לגישות מתחרות בתוך התיאוריה הביקורתית. בייחוד רלבנטי לדון בחלופה שמציעה "אסכולת הרגולציה"³¹, גישה מוסדית לכלכלה פוליטית שהחלה להתפתח בשנות השבעים של המאה העשרים, ונחשבת על ידי רבים להתפתחות המאוחרת החשובה ביותר בכלכלה הפוליטית הניאו-מרקסיסטית.

בדומה לפולני ובעקבותיו, אסכולת הרגולציה מתמקדת בהיבט המוסדי של הכלכלה, ושל כלכלות שוק בפרט. בכך היא שונה מתיאוריית הערך המרקסיסטית הקלאסית, שנקודת המוצא שלה, בדומה לתיאוריה הכלכלית הליברלית, היא הדינמיקה הפנימית של יחסי שוק (ליתר דיוק, הפשטה של "השוק"). אסכולת הרגולציה, לחלופין, מדגישה את האופי המשוקע חברתית ופוליטית של כלכלת השוק;³² את הצורות החברתיות של ההון;³³ או את סט המוסדות – הכלכליים והחוקי-כלכליים – המאפשרים לה להתקיים כמצואות יציבה וקוהרנטית לאורך תקופות ארוכות.³⁴ מבחינת אסכולת הרגולציה, ניתוח הכלכלה הוא בלתי נפרד מניתוח מעורבותן של החברה האזרחית והמדינה בכלכלה, והאינטראקציה של כל אלה בנרמול היחסים הכלכליים. מוסדות, זהויות קולקטיביות, תפיסות משותפות, כללי התנהגות, נורמות וקונבנציות, רשתות, פרוצדורות ואופני חישוביות מסוימים – לכל אלה יש תפקיד בהבנייה, בהנחייה, ובקיצור – ברגולציה של צבירת ההון. המושג "אופן הסדרה" (mode of regulation) משמש את אסכולת הרגולציה כדי להקיף את הפרוצדורות השונות – הכלכליות, הפוליטיות והחברתיות – המשמשות בערכוביה כדי להבטיח את יציבותו (שכאמור, אינה ברורה מאליה) של "משטר צבירה" (accumulation regime) ספציפי, כלומר של קונפיגורציה קפיטליסטית מסוימת של ייצור וחלוקה.³⁵ הנרטיב העיקרי של אסכולת הרגולציה מתאר מעבר בין שני שלבים (משטרי צבירה/ אופני הסדרה) של קפיטליזם: "פורדיזם" – שהתגבש מאז ראשית המאה העשרים והגיע לשיאו לאחר המלחמה, ו"פוסט-פורדיזם" – שעלה על הבמה פחות או יותר בשנות השבעים של אותה מאה. אלה מושגים שימושיים ביותר ובעלי תפוצה רחבה במחקר הכלכלי-פוליטי ההטרודוקסי, אך כיוון שמאמר זה מוקדש לפיתוח גישתו של פולני, נניח להם ונתמקד בתיאוריה הפוליטית המנחה את אסכולת הרגולציה, במטרה להבחינה מזו של פולני.

בדומה למגמה הכללית של ניתוחים ניאו-מרקסיסטיים מאז אמצע המאה העשרים, אסכולת הרגולציה מבקשת להראות כיצד הקפיטליזם שורד חרף הסתירות והמתחים החברתיים שהוא מכיל, שעל פי התחזית המרקסיסטית הקלאסית היו אמורים להכריע אותו: "לנתח את השינויים, האיכותיים והכמותיים, שהיו נחוצים לתחזוקם של היחסים הקפיטליסטיים במובנם הכללי לאורך זמן".³⁶ במובן זה, אם אצל פולני אפשר למצוא את שורשי נטייתה המוסדית של אסכולת הרגולציה, כי אז מבחינה פוליטית אבותיה הם מרקס וגראמשי (האחרון גם טבע את המושג "פורדיזם"). הנטייה המרקסיסטית של האסכולה באה לידי ביטוי בהנחת המוצא שלה לגבי תפקידו ההיסטורי של הקפיטליזם: מערכת חברתית שתכליתה להבטיח את עמדת הניצול האקונומיסטי והשליטה הפוליטית של הבורגנות. מהנחה זאת נגזר עיקרון פרשני שלפיו יש לראות כל התפתחות של אופני ההסדרה במסגרת הקפיטליזם (כלומר כל תמורה בלתי "מהפכנית"), בין אם מדובר באי-שיקוע או בשיקוע, כאינסטרומנטלית לשעתוק המערכת

וליחסי הניצול והשליטה שהיא מנציחה. סובייקט השינוי, כמובן, איננו "החברה" – המסדירה את הארגון הכלכלי שלה, אלא המעמד השליט, שהקפיטליזם בכל גירסאותיו הוא אמצעי השליטה שלו. אין זו "החברה המגינה על עצמה", אלא "הקפיטליזם המגן על עצמו". כך למשל, היכן שפולני מזהה "הגנה" מפני השוק בתחום תנאי העבודה ורווחת העובדים, אסכולת הרגולציה רואה את המדינה כמבטיחה את ה"רפרודוקציה האינדיבידואלית והקולקטיבית של כוח העבודה" באופן שיהלום את צרכיו של ההון.³⁷ במקום שפולני מזהה חברה שמתפכחת מן האוטופיה של השוק המסדיר את עצמו, אסכולת הרגולציה רואה פשרה טקטית של הקפיטליסטים לצורכי שיקום הלגיטימציה של המערכת. האקונומיזם המתודולוגי מניח למשל שהמעבר מ"פוליטיקה דספוטית של ייצור" ל"אמצעים דיפלומטיים יותר" המשמשים לשליטה בעבודה מבטא אסטרטגיה קפיטליסטית להתמודדות עם לחצים חברתיים, שמתחזקת את היחסים הקפיטליסטיים (כלשונו של בויאר, לעיל) תוך שאיפה לפגיעה מינימלית באינטרסים הכלכליים של ההון.³⁸

בגישותיהם הפוליטיות של פולני ושל גראמשי, שהתעצבו באותה תקופה, יש הרבה מן המשותף. שניהם מציינים שבחברות מודרניות השלטון תלוי בקונצנזוס על-מעמדי. אולם בעוד שפולני מגיע משם למסקנה אוניברסלית, גראמשי – שלמרות הביקורת שלו על האקונומיזם של המרקסיזם הקלאסי נשאר מחויב למיגור הקפיטליזם כשליטת הבורגנות³⁹ – מפתח את מושג ההגמוניה בקונוטציה השלילית שלו ומדגיש את האופי הלא-מוסכם למעשה של ההסכמה הרחבה. לעתים נדמה שגראמשי עצמו פוסח על שתי הסעיפים, למשל בשאלה עד כמה ההגמוניה מבטאת שליטה סמכותנית ומניפולציה ועד כמה היא מבטאת מנהיגות. שכן מנהיגות, אף על פי שהיא קשורה בריכוז של כוח, מתיישבת עם האידיאל הדמוקרטי. טענת המנהיגות היא בדיוק הדגש של פולני. ההשקפה הביקורתית, לעומת זאת, המאפיינת את הניאו-מרקסיסטים בכלל ואת אסכולת הרגולציה בפרט, נצמדת למשחק סכום-אפס האקונומיסטי, ומפרשת בהתאם את התמורות שעובר הקפיטליזם כתנועה בין "מודלים הגמוניים" שונים.⁴⁰

כיצד אפשר להכריע בין שתי ההשקפות?

השאלה אם "בחשבון אחרון" האינטרסים הקובעים לשאלת הרגולציה של הכלכלה הם אינטרסים כלל-חברתיים או מעמדיים צרים היא שאלה פרשנית, שלמעשה אינה ניתנת להכרעה אמפירית. במציאות פועלים אינטרסים משני הסוגים, ואין דרך אובייקטיבית לקבוע את משקל השפעתם היחסית על הסדרים שנכנסו לתוקף. מוטב אפוא שההכרעה בין נרטיבים שונים של רגולציה תיעשה על בסיס פרגמטי, כלומר בהתאם לתועלת הטמונה באימוצו של כל נרטיב מבחינת הפוטנציאל שלו ככוח של קידמה.

יתרונו של הנרטיב הביקורתי (אסכולת הרגולציה) נעוץ ביעילותו בחשיפת האינטרסים הצרים של צבירת ההון, הדגשת הצד האפל שלהם, וכתוצאה מכך בתרומה להגבלתם. חסרונו של נרטיב זה שאינו מציע שום דרך להתפשר עם אינטרסים אלה, לא כל שכן לרתום אותם לטובת החברה. במקורו זהו נרטיב מהפכני, מושרשת בו שלילה יסודית של הקפיטליזם ושנאה כלפיו,

וגם בגירסאות פרגמטיות יותר שלו (כמו הסוציאל-דמוקרטיה של המאה העשרים) הוא מקבל את הקפיטליזם בליט ברירה, מתוך פשרה. בנקודה ההיסטורית שבה נכתבות מילים אלה, כאשר המגמה נוטה לטובת השווקים (ועל כך בהמשך) והאופק המהפכני התרחק או נעלם כליל, הנרטיב הזה מתקיים בממד נגטיבי בלבד, ובמידה שהוא מציאותי הוא פסימי וחסר אונים.

הנרטיב של פולני, לעומת זאת, המניח ש"החברה" מסדירה את הכלכלה שלה, לא שולל את השווקים א-פריורי, ומכיר באפשרות שלאינטרסים של ההון יכול להיות תפקיד אוניברסלי, גם בשלבים מאוחרים של הקפיטליזם. הוא לא מניח מראש שהתמדת הקפיטליזם, ואף התחזקותה המחודשת של תנועת השווקים, מבוססת בעיקר על מניפולציה. הסבר זה איננו "נכון" יותר מהנרטיב הביקורתי, אך הוא מבטא כבוד רב יותר ליכולתם של בני האדם לשפוט בעצמם מהו האינטרס "האמיתי" שלהם, ובכך נמנע ממה שבימינו עשוי להיחשב כחוסר רפלקסיביות והתנשאות.⁴¹ מצד שני, בניגוד לליברליזם הכלכלי (האידיאולוגיה של בעלי ההון והכלכלנים האורתודוקסים), הנרטיב של פולני מבוסס על קדימותו של חברתי ביחס לאינדיבידואלי, ובהתאם, שולל את האוטופיזם של השוק, כלומר את הנטייה לקדש את השווקים כעקרון-על. שווקים הם מנגנונים להסדרת הכלכלה, ואת תועלתם החברתית אין לשלול על הסף אבל גם לא להניח מראש. יתר על כן, לעולם יש להגבילם ולהשלימם במנגנוני רגולציה נוספים, בכפוף לצרכיה האוניברסליים של החברה. אין לטעות ולראות במורשת של פולני מעין פונקציונליזם, המניח שהחברה נוטה באופן טלאולוגי לעבר שיווי משקל "נכון" בין שווקים ולהגנה מפניהם,⁴² כלומר אין להבין את מורשתו כאידיאולוגיה שמרנית. להבדיל, הנרטיב של פולני מתווה אידיאל של שיווי משקל כזה, שביחס אליו יש לגבש תביעות שוטפות להסדרה ולהסדרה-מחדש של הארגון הכלכלי. זהו אידיאל פרגמטי, של גווני אפור, המתנער הן מן האוטופיזם של הימין (רק שווקים) והן מזה של השמאל (רק לא שווקים). בלוק וסומרס מאתרים בגישה של פולני פוטנציאל של "סוציאליזם לא-מרקסיסטי", "דרך שלישית בין האוטופיזם של אלה המדמים לעצמם שסוגיות של כוח פוליטי וקונפליקט חברתי ייעלמו אוטומטית כתוצאה מתמורה מהפכנית [מצד אחד], ודחייה של מי שמאמינים שאין טעם לנקוט פעולה רדיקלית כדי ליצור חברה טובה יותר [מצד שני]".⁴³

דיון זה יתעורר שוב בפרק המסכם של המאמר, המוקדש לדילמות של התיאוריה הביקורתית ושל השמאל בהווה פוסט-סוציאליסטי. אולם קודם לכן יש לתאר – במונחי התנועה הכפולה – את ההסדרים המוסדיים ואת התפיסות האידיאולוגיות שאפיינו את הקפיטליזם לאחר המלחמה ומאפיינים אותו כיום.

4. הליברליזם המשוקע – ההבשלה (והבשלת היתר) של התנועה הכפולה

הדיכוטומיה שוק/פוליטיקה עמדה בלב תצורת הרגולציה של עידן בתר-המלחמה. ברוח המינוח של פולני, תצורה זו כונתה בדיעבד "ליברליזם משוקע".⁴⁴ מצד אחד ליברליזם ולא סוציאליזם, מצד שני, שיקוע הכלכלה במוסדות התנועה הנגדית במטרה לפצות על הסדרת החסר של

השווקים. בעידן זה הגיעה התנועה הנגדית לשיא רמת המיסוד שלה והפכה לחלק לגיטימי ומובן מאליו – אם כי בלתי מכריע – ממערכי ההסדרה הכלכלית והחברתית. הופעתו של היגיון מוסדי חדש – הרוויזיה הקיינסיאנית של הכלכלה הליברלית – אפשרה את יישוב הדואליות של הליברליזם המשוק. הפרדיגמה הקיינסיאנית התקבלה והחליפה את האמונה ביכולתו של השוק להסדיר את עצמו, שנפגעה מאוד מן המשבר הכלכלי הגדול של שנות השלושים ומלחמת העולם השנייה. מצד שני, קיינס היה כלכלן ניאו-קלאסי וליברל. הוא לא הציע להחליף את השווקים בפוליטיקה, אלא לשכלל את האופן שבו המדינה מאפשרת את השווקים. הוא הצליח להסביר באופן משכנע את נטייתה של כלכלת השוק למשבר, וסבר שמעורבות המדינה הכרחית על מנת למנוע משברים נוספים. על המדינה הוטל לפקח על הכלכלה הלאומית ולהתערב כדי להבטיח תעסוקה מלאה וצמיחה. הדוקטרינה הקיינסיאנית גם עודדה את הרחבת ההוצאה הממשלתית. עם זאת, הסוציאליזציה הקיינסיאנית של הכלכלה הלאומית היתה רחוקה מטוטאלית, וכמובן פחותה לאין שיעור ממה שהיה נהוג באותה תקופה במדינות "הסוציאליזם האמיתי" של הגוש המזרחי. גם כאשר תעשיות מסוימות הולאמו ושירותים ציבוריים עברו אסחרה מלאה, השווקים המשיכו למלא תפקיד יסודי בהסדרת הפעילות הכלכלית. תצורה משולבת זו של הסדרה כלכלית – שוק ומדינה זה לצד זה – זכתה לכינוי נוסף, "כלכלה מעורבת" (mixed economy).⁴⁵

הלגיטימציה שניתנה להתערבות חוץ-כלכלית במסגרת הליברליזם המשוק יצרה תנאים להתפתחותה של התנועה הנגדית גם במישורים נוספים:

תקופת בתר-המלחמה נחשבת גם לעידן "מדינת הרווחה"⁴⁶ או "קפיטליזם הרווחה".⁴⁷ מדינת הרווחה פירושה אסחרה של שירותים חברתיים באמצעות הספקתם מטעם המדינה כעניין של זכות. בעיקר מדובר בשירותים שנחשבים לבסיסיים – כמו בריאות, חינוך או דיור – ולהקניית "רשת ביטחון" במקרים שבהם הרווחה לא מושגת באמצעות השוק (כמו במקרים של אבטלה, מחלה, זקנה או לידה). הקשר בין מדינת הרווחה ובין הדוקטרינה הקיינסיאנית אינו הכרחי,⁴⁸ אולם הוצאות המדינה למטרות רווחה עלו בקנה אחד עם ההיגיון הכלכלי הקיינסיאני של הזרמת ביקושים. רבים תופסים את מדינת הרווחה כביטוי של קידמה חברתית. כך למשל, לפי הניתוח המפורסם של הסוציולוג הבריטי מרשל, מדינת הרווחה נתפסה כצעד נוסף במהלך התקדמותו של מוסד האזרחות.⁴⁹ אם במאה השמונה-עשרה התבססו זכויות האזרח, ובמאה התשע-עשרה הזכויות הפוליטיות, כי אז במאה העשרים הגיע לבשלות האלמנט החברתי של האזרחות, הכולל את הזכות לרווחה וביטחון כלכלי באופן שאיננו תלוי בשוק. תפיסה זו, שיש לה מהלכים עד היום, כורכת בין מוסדות המדינה והאחריות הסוציאלית לגורלו של היחיד. תפיסה אֶטְטִיסטִית (שהמדינה במרכזה) זו של הרווחה עמדה במוקד הפוליטיקה הסוציאל-דמוקרטית, שבמידה רבה השתלטה על אירופה של אותה תקופה. נשוב לכך בהמשך.

הדומיננטיות היחסית של ארגוני עובדים בעיצוב היחסים התעשייתיים והמדיניות הציבורית בכלל היא מאפייני נוסף של עידן בתר-המלחמה. התארגנות עובדים לפעולה קולקטיבית ישירה כנגד המעסיקים בצורה של סכסוך עבודה היא פוליטית, בהיותה התארגנות של יחידים

בשוק כנגד תנאי השוק, אך לאו דווקא פעולה במישור השלטוני-מדינתי. במובן זה היא חורגת מהדיכוטומיה שוק/פוליטיקה שלאורה אני מבקש להציג את הליברליזם המשוקע. הכלכלן האמריקאי ג'ון קנט גלבריית ראה בעבודה המאורגנת ביטוי ארכיטיפי למה שהוא כינה "כוח לעומתי" (countervailing power).⁵⁰ הכוח הלעומתי מופיע כתגובה לירידת רמת התחרות בשוק ולהצטברות של כוח כלכלי בידי מעטים. למשל, כאשר ההון מתרכז בתאגידים גדולים והתחרות על עובדים פוחתת, העובדים מצידם מתארגנים כדי לקבל את מה שאינם מקבלים עוד מהשוק באמצעות פעולה קולקטיבית. לפי מודל כלכלי זה, הבעיה אינה השוק אלא דווקא חוסר התפקוד של השוק (היעדר התחרות), והפתרון מושג בתחומי החברה האזרחית ללא מעורבות הכרחית של המדינה. התארגנות צרכנים היא דוגמה נוספת לכך, אך למעשה קשה לנתק בין העבודה המאורגנת למדינה המתערבת של הליברליזם המשוקע. ראשית, משום שארגוני העובדים היו נדבך מרכזי במפלגות פועלים ומפלגות סוציאל-דמוקרטיות למיניהן, ופעילותם כנגד השוק במישור הפרלמנטרי נעשתה דרך המפלגות האלו. שנית, משום שהמדינה הסכימה להכיר בקיומו של הסכסוך המעמדי, ולקחה על עצמה תפקיד מתווך במשא ומתן בין העבודה להון במטרה למסד "פשרה מעמדית". כאשר העבודה המאורגנת זכתה להכרה פורמלית מטעם המדינה, היא הפכה לגורם שיש להתחשב בו בגיבוש מדיניות ציבורית.

לבסוף, עידן בתר-המלחמה היווה חממה להתפתחות צורה נוספת של התערבות המדינה בכלכלה, באמצעות חקיקה המיועדת להגן על אינטרסים רחבים בתחומים ספציפיים. למשל, בשנות השישים והשבעים ידעה ארצות הברית גל של חקיקה שעירב את הממשל בתחומים כמו בריאות ובריאות תעסוקתית, בטיחות של מוצרי צריכה, זיהום אוויר, זיהום מקורות מים וסילוק פסולת רעילה. בשנים אלה גדל כוח האדם הפדרלי האחראי על אכיפת חוקים אלה פי חמישה.⁵¹ בשדה התיאורטי, באותה תקופה הופיעו בכלכלה המושגים "השפעה חיצונית" (externality) ו"כשל שוק". השפעה חיצונית היא מחיר או רווח שכרוכים בפעילות כלכלית, אבל צדדים שאינם מעורבים ישירות בעסקה משלמים או מרוויחים אותו. כך למשל, כאשר מפעל מזהם נהר מסוים, מי שנמצאים במורד הזרם (וכן האינטרס הציבורי הכללי) סובלים מהזיהום אף על פי שאינם מעורבים בשום קשר חוזי עם המפעל. במקרה כזה מדובר בכשל שוק, משום שהשוק המסדיר את עצמו לא מצליח לגלם את העלות החיצונית של העיסקה באמצעות מנגנון המחירים, למשל על ידי הטלת המחיר הזה על המפעל המזהם. בעידן של "כלכלה מעורבת", הרעיון שהמדינה תתערב כדי לאזן כשל שוק באמצעות חקיקה נהנה מאקלים נוח (הנשיא הרפובליקני ניקסון הפטיר בהקשר זה ב-1971, "עכשיו כולנו קיינסיאנים").

התנועה הכפולה הגיעה לשיא הבשלות והמיסוד שלה בעידן הליברליזם המשוקע, אולם מאז סוף שנות השישים של המאה העשרים החלו הסתירות הגלומות בתצורה רגולטיבית זו להכריע אותה. הנקודה המכרעת היתה – כרגיל בתולדות הרה-קונסטרוקציה של הקפיטליזם – אובדן יכולתה של המערכת להבטיח רווחיות רציפה. הרווח, כפי שמציין היילברונר, הוא סם החיים של הקפיטליזם, לא רק משום שזוהי דרכו של ההון להיצבר, אלא גם משום שזוהי העדות לכך שהמשטר ממלא את משימתו הפוליטית, כלומר מארגן את החברה בהתאם לעקרונות וליעדים

שלשמם הוא מתקיים.⁵² משבר הרווחים שאליו נקלעה המערכת, בייחוד מאז 1973, הקטין את הכנסות המדינה ממסים בעוד שההוצאות החברתיות עלו, וכך שמט את הקרקע מתחת לאקטיביזם הפיסקלי הקיינסיאני. במקביל התחילו המחירים להשתולל ולעלות. מצב זה של "סטגפלציה" היה פרדוקסלי מבחינת הפרדיגמה הקיינסיאנית, וניסיונות ההבראה שאותם הנחתה התגלו כחסרי תועלת. עם ירידת האמונה בקיינסיאניזם איבד הליברליזם המשוקע את ההיגיון המוסדי שלו.

5. ניאו-ליברליזם: מעבר לדיכוטומיה שוק/פוליטיקה

מאז שנות השבעים אנו עדים לשינוי מגמה רחב היקף באופני הרגולציה הכלכלית-חברתית, לעבר מה שהתיאוריה הביקורתית מכנה "ניאו-ליברליזם".⁵³ כאידיאולוגיה דומיננטית של העשורים האחרונים, הניאו-ליברליזם זכה להצלחה רבה בשיקום התדמית של השווקים כמנגנוני הסדרה. כיום, האמונה במעלות הרגולטיביות של השווקים במה שנוגע לקידום יעילות כלכלית וצמיחה כלכלית היא אמונה גורפת. זאת על רקע התיישנות הפרדיגמה הקיינסיאנית במחשבה הכלכלית ואובדן הדרך של האלטרנטיבה הסוציאליסטית, על אחת כמה וכמה מאז התמוטטותה של ברית המועצות. בנוסף, רבים תופסים את השוק כמנגנון הוגן של חלוקת הכנסות⁵⁴ וכשיטת הסדרה המקדמת את חירויות הפרט וההזדמנויות העומדות לרשותו.⁵⁵ המפנה הניאו-ליברלי ניכר בתנופת הפרטה של מפעלים ונכסים ציבוריים, "דה-רגולציה" של הפעילות הכלכלית מהכוונה סמכותית של המדינה, הצטמצמות פיסקלית, "הגמשת" שוקי עבודה, התפשטות דפוסי פעולה עסקיים ומיקור-חוץ של שירותים במגזר הציבורי, אינדיבידואליזציה, והסחרה מואצת של היחסים החברתיים.⁵⁶

במבט ראשון, אם כך, המפנה הניאו-ליברלי מצטייר כ"תמורה גדולה" נוספת, הפעם של אי-שיקוע.⁵⁷ אפשר לקבל את הרושם שהקפיטליזם מתקדם על ציר הזמן במחזורים של שיקוע ואי-שיקוע: בתחילה שלטון השווקים (המאה התשע-עשרה), אחר כך הגבלת השווקים באמצעות תנועה נגדית (המאה העשרים), ועתה, עם תחילת המאה העשרים ואחת, ביטול ההגבלות ורנסנס של השווקים. אך תיאור כזה מחמיץ את החדשנות של הניאו-ליברליזם. המפנה הניאו-ליברלי מציין למעשה התפתחות בתולדות הקפיטליזם, המחייבת עידון של המושג המקורי, הדיכוטומי, של התנועה הכפולה. הניאו-ליברליזם איננו פשוט תנועה לעבר הקוטב של השווקים במסגרת הדיכוטומיה שוק-פוליטיקה, אלא טשטוש הדיכוטומיה הזאת ותנועה מעבר לה. לגישה זו יש משמעויות לגבי האופן שבו השמאל הכלכלי-חברתי מגדיר את עצמו בעידן ניאו-ליברלי, נקודה שאתייחס אליה בחלקו האחרון של המאמר.

בניגוד לרושם שמילטון פרידמן, למשל, ניסה ליצור,⁵⁸ הניאו-ליברליזם איננו פשוט חזרה אל ההיגיון הרגולטיבי של הליברליזם הקלאסי של לָסֶה-פֶּר. רעיון הלָסֶה-פֶּר הניח שדי במניעת התערבות חיצונית בספֶרה הכלכלית על מנת שהיא תסדיר את עצמה. רעיון זה כאמור נכשל: את הגירעון הרגולטיבי שהלָסֶה-פֶּר הוליד היה צריך לסגור באמצעות הגבלה חוץ-כלכלית

של השווקים. כישלוננו של ניסוי אוטופי זה נחקק בזיכרון ההיסטורי, ולפיכך האפשרות לחזור אליו כפי שהוא מוגבלת. החברות העשירות של ימינו אינן תמימות במובן זה: הן מכירות היטב את הביקורת על כלכלת השוק, ותמיכתן בה מותנית במידה שהיא מוכיחה את עצמה כשיטה ממשלית מוצלחת במישור הפרגמטי (וזאת בניגוד למדינות עניות שכלכלת השוק נכפתה עליהן מאז שנות השמונים בידי מוסדות הקפיטליזם הגלובלי של "קונצנזוס וושינגטון").⁵⁹ האידיאולוגיה הניאו-ליברלית צמחה על רקע מודעות זו, ועל כן יותר משהיא ממשיכה להתווכח עם הביקורת על הלסה-פר היא משכילה לאגף אותה.

החידוש של הניאו-ליברליזם טמון בכך שגם הוא, כמו הקיינסיאניזם, ובניגוד לליברליזם הקלאסי, אינו מניח מראש כי לספירה הכלכלית יש יכולת בלתי מותנית להסדיר את עצמה. לניאו-ליברליזם אין שום עכבות בגיוס המדינה לטובת הכלכלה, אלא שביחס לקיינסיאניזם, אופן ההתערבות של הפוליטי בכלכלה מוגדר מחדש. במסגרת האורתודוקסיה הקיינסיאנית, התערבות המדינה יצאה מתוך השקפה שיש לפצות על הסדרת החסר של השווקים באמצעות סוציאליזציה של ממדים מסוימים של הארגון הכלכלי. תחת הניאו-ליברליזם המדינה מתערבת לא פחות, אלא שהיא מתערבת מתוך היגיון מיקרו-כלכלי, שלבנת היסוד שלו הוא שחקן השוק – היחיד או הפירמה. זוהי התערבות שאינה פועלת עוד מעל לשווקים ונגדם, אלא דרכם, באמצעות שכלול השווקים, עיצובם או בנייתם מחדש.

המדינה הניאו-ליברלית היא "מדינת תחרות".⁶⁰ במקום לשקע מחדש את הפונקציות הכלכליות באמצעים של אסחרה, מדינת התחרות מקדמת פחות או יותר את ההפך המוחלט: היא מקדמת הסחרה – דרך הפרטה, ליברליזציה ודה-רגולציה – במטרה למשוך משקיעים זרים ולהגביר את רמת התחרותיות של היוזמות העסקיות שלה, בשווקים המקומיים והבינלאומיים. תהליכים אלה לא כרוכים בהכרח בהתכווצותה של המדינה או בהפיכתה למדינת "שומר הלילה". להפך, זו אחריותה של המדינה לאפשר תחרות ולשכלל אותה – היכן שלא היתה קיימת קודם, או שהיתה קיימת באופן בלתי מספק – והדבר דורש מעורבות רבה. שחרור השווקים דורש חקיקה אינטנסיבית,⁶¹ אבל בניגוד למדינה הקיינסיאנית, אופני ההתערבות של מדינת התחרות נוטים להיות מיקרו-כלכליים במקום מקרו-כלכליים, מתרכזים בצד ההיצע במקום בצד הביקוש, מוניטריסטיים במקום פיסקליים, מעדיפים תחרותיות בינלאומית במקום חלוקה מחדש, ממוקדים בקידום יזמות ורווחיות במקום ברפורמות בתחומי התעסוקה והרווחה:

המדינה לא מסוגלת לתפקד עוד כהיררכיה מאסחרת (כלומר, כמוציאה של הפעילויות הכלכליות אל מחוץ לשוק). היא חייבת לפעול יותר ויותר כסוכנות קולקטיבית של הסחרה – כלומר כמי שממקמת פעילות כלכלית בתוך השוק – ואף כשחקן שוק בעצמה. היא משמשת כפיננסיר, מתווך, מליץ יושר ואפילו יזם, במעבה רשת כלכלית סבוכה, היכן שלא רק היטשטשו הגבולות בין השוק למדינה, אלא מבניהם המצטלבים נשזרו זה בזה וההבחנה בין האופנים ההתנהגותיים שלהם הפכה יותר ויותר קשה.⁶²

במקום להגביל את תנועת השוק, המדינה הניאו-ליברלית מטפחת אותה כמין אלוהים-מן-המכונה, מתוקף מעמדה כשחקן שהוא חוץ-כלכלי ופנים-כלכלי גם יחד. דוגמה עכשווית היא משבר האשראי העולמי, המאיים למוטט את המערכת הפיננסית ויחד איתה את הכלכלה בכלל. המשבר נגרם כתוצאה מהקצאה בלתי מבוקרת של אשראי חסר כיסוי. גופים פיננסיים שאיש לא פקפק מעולם בחוסנם פושטים רגל בן-לילה, ויוצרים מחסור באשראי מסחרי. החשש הוא מאפקט דומינו, שכן כפי שמתברר עתה, השחקנים הפיננסיים נקלעו בשנים האחרונות לסכך גורלי של תלות הדדית, הקשור לשרשור מרחיק לכת של חובות ביניהם (בסך הכול מעריכים שגולגלו חובות חדלי פירעון בסכום מצטבר של 62 טריליון דולר!). בשונה מן האוטופיזם של הלסה-פֶר הקלאסי, אף ניאו-ליברל לא מאמין שהמערכת תצא בעצמה מן המשבר הזה. אך הפתרון שאיש אינו שוקל באמת, גם לא גורמי המדינה, הוא להוציא את המגזר הפיננסי מהשוק ולהעבירו לשליטה פוליטית ישירה. ספק אפילו אם יש כוונה להדק את הפיקוח הממשלתי על הקצאת האשראי. תחת זאת הזרימו הממשלות במערב מאות ואלפי מיליארדים מכספי הציבור לקופות הבנקים על מנת למנוע את קריסתם ולהבטיח את המשך זרימת האשראי לשאר מגזרי הכלכלה.⁶³ תפקידה של המדינה מתמצה בספיגת ההפסדים, כלומר ביצירת רשת ביטחון לשווקים, בתקווה לכונן מחדש את האופטימיות של שחקני השוק ואת אמונם במערכת. המטרה היא להרוויח זמן, עד שבמוקדם או במאוחר "השווקים יתקנו את עצמם", והמערכת תחזור להתנהל באופן בלתי משברי.

פערי הגולציה של הסדר הניאו-ליברלי

התנועה הנגדית הקלאסית צמחה מתוך הצרכים החברתיים שכלכלת השוק לא סיפקה להם מענה, ואף סיכנה אותם. האם ה"סופר-קפיטליזם"⁶⁴ הניאו-ליברלי מבטל את הצורך בתנועה נגדית מערכתית? התשובה לכך מורכבת. תחת המגמה הניאו-ליברלית – וזה חלק חשוב מסוד התקבלותה בכל מדינות העולם – נהנים אנשים רבים משגשוג צרכני ותרבותי חסר תקדים. רבים גם נהנים מן החירות האישית והפלורליזם התרבותי שמערכת זו מקדמת ביחס לתלות בבירוקרטיה הציבורית, שרבים בעידן הליברליזם המשוקע מאסו בה. מצד שני, אף כי זו שיטה פרגמטית יותר מהלסה-פֶר וקוהרנטית יותר מהתנועה הכפולה, היא רחוקה (בלשון המעטה) משלמות רגולטיבית. הגלובליזציה הניאו-ליברלית, המציינת את התפשטות המודל של השוק לכל רחבי העולם ואת התעצמות התלות הכלכלית הבינלאומית, העמיקה את האי-שוויון הכלכלי בכל העולם, ובייחוד בין המדינות העשירות לעניות. מדינות עניות, התלויות בהן זר, נדחפות להסיר את ההגנות על תושביהן מפני כוחות השוק ומפני האינטרסים של שחקני השוק הגדולים, במסגרת מה שמכונה "המרוץ לתחתית". בייחוד מדובר בפגיעה בתנאי עבודה ושכר במגמה ליצור כוח עבודה צייתן וזול ("סדנאות יזע"), בנישול של אוכלוסיות מקומיות מאדמותיהן ומשאביהן ובפגיעה סביבתית. באופן טיפוסי, ממשלות של מדינות חלשות מקדמות אינטרסים זרים על חשבון קבוצות אוכלוסייה מקומיות, לעיתים במחדל ולעיתים תוך דיכוי

אקטיבי.⁶⁵ במדינות העשירות, שבהן ההתנגדות לשווקים מבוססת הרבה יותר, החלק העיקרי של מדינת הרווחה נותר על כנו, אך גם במדינות אלה תנועת השיקוע נעצרה, ונוכח התנופה האידיאולוגית של ההיגיון הניאו-ליברלי, הישגיה מתבטאים בעיקר במגננה ובשימור הקיים.⁶⁶ על רקע זה, צרכים חדשים, שוטפים, של הגנה חברתית, שהשוק לא מסוגל לספק להם מענה, מולידים טכנולוגיות חדשות של הגנה, שאינן בדיוק תנועה נגדית במובן הישן. בייחוד חלים שינויים בחלוקת האחריות והעבודה הרגולטיבית. גם בהיבט זה מיטשטשים הגבולות שבין הכלכלה לפוליטיקה. המאמץ הרגולטיבי ההגנתי של ימינו מפעפע מתחומי המדינה אל עבר החברה האזרחית, ואף אל הספירה הכלכלית עצמה.

”משילות”: שינויים בתהליכי הממשל

תופעה זו באה לידי ביטוי במשמעות החדשה שקיבל המונח “משילות” (governance) במדע המדינה. המשילות נתפסה באופן מסורתי ככושרה של הממשלה – הרשות המבצעת הפורמלית של המדינה – לקיים את הסדר הציבורי וליצור תנאים לפעולה קולקטיבית. מאז שנות השמונים התחילה המשילות לציין צורה מובחנת וחדשה של קואורדינציה, סמכות ורגולציה, שהיא רחבה יותר מן הממשלה הפורמלית, הן מבחינת השחקנים המעורבים והן מבחינת האופנים שדרכם המשילות יוצאת לפועל. הופעתן של פרוצדורות משילות קשורה בריקון המדינה, בפרגמנטציה המוסדית ובירידה בכושר הניהול המרכזי הכרוכים בה. מגמות אלו הפכו את מתן השירותים, ובאופן כללי יותר את ההוצאה לפועל של המדיניות לתלויות יותר ויותר בשיתוף פעולה ותיאום בין מגוון של ארגונים ציבוריים, ארגונים פרטיים וארגוני המגזר השלישי.⁶⁷ המשילות זהה לממשלה בהתייחס לתפוקות הרגולטיביות שלה: יצירת תנאים לסדר חוקי ופעולה קולקטיבית. עם זאת, מבחינה תהליכית, המשילות מציינת “מנגנוני ממשל אשר אינם מניחים תלות בסמכות הממשלה ובסנקציות שלה”.⁶⁸ כאשר שחקנים פרטיים אוטונומיים מוכנסים אל תוך התהליך, המוסדות הפוליטיים מאבדים את מונופול הניצוח שלהם על המשילות.⁶⁹

עליית המשילות, אם כך, מבטאת (1) נטייה להסתמכות על הסכמה והשתתפות וולונטרית (במקום כפייה ריבונית); (2) היטשטשות נוכחית של הגבולות בין הציבורי לפרטי, בין הפוליטי לכלכלי, בין תכנון לשווקים, וכן דחייה פרדיגמטית של הדיכוטומיות האלה מצד מדעי החברה בני זמננו.⁷⁰ ג'וסף מבחין את המשילות הן מהסדרה על ידי השוק (“הסדרה אנרכית”) והן מהסדרה על ידי המדינה (“הסדרה היררכית”). המשילות היא “הטררכית”: הטררכיה מתייחסת לניהול והנהגה המבוססים על התארגנות עצמית מטעם ריבוי של סוכנויות, מוסדות ומערכות, שמצד אחד נהנים מאוטונומיה אופרטיבית האחד מהשני, ומצד שני מקיימים זיקה מבנית הנובעת מהתלות ההדדית ביניהם.⁷¹ במילים אחרות, משילות היא מבנה או סדר שאין אפשרות לכפות אותו מבחוץ, והוא נובע מפעילות הגומלין וההשפעה ההדדית בין השחקנים המעורבים. המשילות מורכבת מרשתות השפעה הדדית בין שחקנים אוטונומיים, המשתתפים באופן

וולונטרי בניהוג ובתיאום של פעולה קולקטיבית וקבלת החלטות ציבורית. במסגרת המשילות, גורמים ממשלתיים, שחקנים עסקיים וארגוני חברה אזרחית בעלי אינטרסים מגוונים מייסדים פורומים שבמסגרתם הם מתכנסים, חולקים מידע, נושאים ונותנים, ומקבלים החלטות בעניינים ציבוריים שלכולם יש עניין בהם. חלק גדול מהחוקים והסטנדרטים, ודאי שברמה הגלובלית, מתקבלים כיום בצורה זו.⁷²

אפשר לראות את המשילות כמעין "דרך שלישית" של רגולציה: בניגוד להסדרה הכפויה מצד המדינה, המשילות פתוחה להשתתפות ישירה, מבוזרת ופלורליסטית. בשונה מהסדרת שוק, המשילות היא התכוונותית ומבוססת על פעולה קולקטיבית. בניגוד לשתייהן, יכולת התפקוד של המשילות מניחה מידה ידועה של יחסי אמון, שיתוף פעולה, ובניית קונצנזוס – לעיתים אף סולידריות – בין הלוקחים בה חלק.⁷³ כאשר המשילות קובעת סטנדרטים של התנהגות המיועדים לרסן את האגואיזם של השוק, היא מתפקדת כפלטפורמה בת-זמננו של תנועה נגדית. אולם שלא כמו החסות הריבונית שממנה נהנתה התנועה הנגדית הקלאסית, המשילות מניבה לעתים קרובות תשתית רופפת יחסית של נורמות ("רגולציה רכה"), חסרת מנגנוני אכיפה תקיפים. מהלכים אלה של הגנה חברתית מבוססים על רתימת שחקני השוק לייעדי ההגנה יותר מאשר על הגבלתם מתוקף סמכות חיצונית.

"רגולציה עצמית" של תאגידים רב-לאומיים

המבנה המוסדי הזה משקף את התנאים הפוליטיים הקיימים, ובייחוד את חוסר היכולת להכפיף את ההון הגלובלי לחקיקה ריבונית בניגוד לרצונו. זאת על רקע מגמת ריכוז הכלכלה, ובייחוד הכלכלה הגלובלית, תחת מספר קטן יחסית של תאגידי ענק רב-לאומיים. כמעט שאין למצוא כיום מגזר כלכלי שאיננו נשלט בידי אוליגופול של שלושה עד חמישה תאגידי ואף פחות מזה.⁷⁴ עוצמתם הכלכלית של התאגידי הגדולים עולה על זו של ממשלות רבות ושקולה לזו של העשירות שבהן. למעשה, כפי שמלמד המאמץ להציל בכל מחיר את התאגידי הפיננסיים בימים אלה, תאגידי הענק הם-הם הכלכלה, ולפיכך המדינות והחברה הגלובלית תלויות לגמרי בהם ובהמשך תפקודם. מעבר לכך, התאגידי הגדולים נתפסים כיום כבעלי כוח פוליטי רב, הקשור ביכולתם להשפיע על דעת הקהל ועל קבלת ההחלטות של מוסדות ממשלתיים וציבוריים, במדינות חזקות כחלשות. כוחם והשפעתם של התאגידי הפכו מאז שנות התשעים למקור מרכזי לדאגה:

כיום מתרחבת ההכרה בכך שלאופרציות ייצור ושיווק של תאגידי רב-לאומיים גדולים יש השפעה קריטית על נזקים סביבתיים, על התנהלות של שוקי עבודה, על פיתוח כלכלי אזורי ועל התרבות באופן כללי. תאגידי רב-לאומיים נתפסים לעתים קרובות כמקדמיו של תהליך גלובליזציה, שמצד אחד מאופיין באינטגרציה ובהתמזגות כלכלית, ומצד שני במתחים חברתיים, פיתוח לא-שוויוני ופערים כלכליים גדלים והולכים. התאגידי הרב-לאומיים טווים רשתות ייצור גלובליות

המגשרות על פערים גיאוגרפיים, כלכליים ופוליטיים, ובה בעת מדגישים ולעתים מחריפים הבדלים מרחביים בסטנדרטים של מחיה ועבודה, בריאות וזכויות הפרט. בד בבד, הם מחוללים תהליכים של היברידיזציה ודיפוזיה תרבותית המאיימים על זהויות מקומיות. התאגידים הרב-לאומיים, אם כך, יכולים להפוך בקלות למסמני עידן חדש של ניצול, אימפריאליזם וקולוניאליזם.⁷⁵

הביקורת נגד התאגידים הרב-לאומיים יוצרת לחצים להסדרת-נגד של פעילותם. עם זאת, האפשרות לנקוט צעדים קונטרה-רגולטיביים המונחתים מבחון מוגבלת מבחינה מוסדית ואידיאולוגית על ידי המודוס אופרנדי הניאו-ליברלי, כמו גם על ידי העוצמה הפוליטית של אליטות קפיטליסטיות ותאגידיות הגמוניות.⁷⁶ נטייה זו של מאזן הכוחות מאפשרת לתאגידים להכתיב את האופן שבו הלחצים הללו יזכו לתגובה. במקום להפוך לאובייקטים פסיביים במסגרת התערבות היררכית של המדינה, התאגידים נוקטים "רגולציה עצמית", כלומר התנהגות וולונטרית שמרחיקה מעבר לדרישות (הגירעונות מבחינה רגולטיבית) של החקיקה הלאומית והבינלאומית, כמו גם מעבר לרגולציה של כוחות השוק, המכוונת אותם כרודפי רווחים ותו לא. הרגולציה העצמית מאפשרת לתאגידים "לא רק לחמוק מלחצים מסוימים ולדלל אותם, אלא גם להיות במושב הנהג המבטיח להם שכל שינוי יתרחש לפי תנאים עדיפים מבחינתם".⁷⁸ רגולציה עצמית יכולה לכלול, למשל, יישום מדיניות של הכללה ואי-הפליה במישור הגזעי, האתני והמגדרי בהרכב כוח האדם התאגידי; הימנעות מניצול-יתר של עובדים בתנאי סדנאות יזע, ואכיפת הסטנדרטים האלה לאורך שרשרות ההספקה של התאגיד; חתירה למזעור החתימה הסביבתית של התאגיד וקבלה וולונטרית של סטנדרטים מתקדמים בתחום זה; התייחסות לפרטים ולקבוצות המושפעים מפעילות התאגיד כאל "מחזיקי עניין" (stakeholders), המחזיקים בזכות להישמע, להיות מובאים בחשבון ובסופו של דבר להשפיע על קבלת ההחלטות התאגידית; תרומה לפיתוח של קהילות וקידום אינטרסים ציבוריים שונים; וניהול עסקי התאגיד באופן הגון, שקוף ושומר חוק.

רגולציה עצמית מבטאת שלב מתקדם באבולוציה של מוסד התאגיד: במידה שהוא מתעלה מעל שיקולי רווח צרים, הוא כבר לא רק עוד שחקן שוק, אלא גם שחקן פוליטי. זהו היבט נוסף של טשטוש הקו המפריד בין הכלכלי לפוליטי בעידן הניאו-ליברלי.⁷⁹ בד בבד עם הפוליטיזציה של מוסד התאגיד מתפתחת אידיאולוגיה בדבר "אחריות חברתית של תאגידים", "אזרחות תאגידית" או "אתיקה של עסקים", הקוראת להרחבת ייעודו של התאגיד אל מעבר להיותו מכשיר ליצירת רווחים לבעלי המניות. הסובייקט התאגידי נקרא להפגין עצמאות ביחס לדפוס ההסדרה של השוק, ולהפוך לגורם מסדיר כשלעצמו במערך הרגולציה החברתי. תחת "אחריות חברתית של תאגידים" הופך התאגיד להיות האתר המכיל את שני אגפי התנועה הכפולה: מצד אחד התאגיד הוא שחקן השוק המובהק של ימינו והמנוע מאחורי תנועת ההתפשטות הגלובלית של השווקים, ומצד שני מצפים ממנו לשמש גם כסוכן אחראי של התנועה הנגדית.

התמזגות הפעולה הכלכלית והפוליטית

רבים חושבים שהציפייה מן התאגיד לצבור רווחים ובה בעת להפגין אחריות חברתית היא מפוקפקת. ואולם אם ציפייה זו מתגשמת במידה מסוימת, הרי זה משום שלא מדובר בהכרח במגמות סותרות. רגולציה עצמית יכולה להתנות את הרווחיות העסקית או לשפרה, כלומר להתמזג עם דפוסי השוק במקום לסתור אותם. עובדת ההתמזגות היא תוצאה של תנאים חברתיים וכלכליים-פוליטיים מסוימים. מבחינתם של תאגידים עסקיים, פירוש ההתמזגות הוא שעמדתם התחרותית נעשית תלויה יותר ויותר בחישובים בעלי אופי חברתי ופוליטי. הממשלות מסייעות ליצור את המציאות הזאת כאשר הן מסתמכות על תמריצי שוק ומשמעת שוק כאמצעי לתיעול התנהגות עסקית בשירות יעדים ציבוריים. האקטיביסטים, מצידם, פועלים לאיים על האינטרסים הכלכליים של התאגידים באמצעות ביוש (shaming) תאגידים וארגון חרמות צרכנים,⁸⁰ שמטרתם להתנות את רווחיות התאגיד בביצועים החברתיים והסביבתיים שלו. יוזמות רבות מנסות להפעיל על תאגידים כוח מנרמל, באמצעות מדידת ביצועיהם והשוואתם במישור זה. מטריצות כאלה של כוחות מתנות כיום, במידה משתנה, את ההצלחה העסקית על ידי הפיכתה לתלויה יותר ויותר באימוץ וולונטרי של סטנדרטים חיצוניים של "אחריות".

רוני ליפשוץ מייחס את התמזגות הפעולה הכלכלית והפוליטית ל"מפנה יסודי באופן הדומיננטי של המשילות הגלובלית, כזו שקשורה ישירות לגלובליזציה ולשקיעת מדינת הרווחה",⁸¹ ואף לתמורה בטבעו של הפוליטי. ליפשוץ טוען ש"הפוליטיקה המכוננת" (constitutive politics) – כלומר, השתתפות ישירה של אנשים בהחלטות קולקטיביות הנוגעות לתנאי החיים שלהם – נעלמה למעשה מעולמנו, יחד עם כוחה ונכונותה של המדינה להפעיל את כוחה הריבוני נגד שחקני שוק. כאשר הפוליטיקה המכוננת נשחקת מופיעים סוכנים חדשים – בייחוד "חברה אזרחית גלובלית" – בניסיון למלא את פערי הרגולציה שנוצרו. פוליטיקה רגולטיבית הופכת להיות מתווכת באמצעות מנגנונים מבוססי-שוק, או מה שליפשוץ מכנה "פוליטיקה דרך שווקים" (politics via markets). במקום לסמוך על התערבות המדינה, נוטים אקטיביסטים ואף סוכנויות מדינה לקדם מדיניות חברתית באמצעות רתימת האינטרס העצמי של התאגידים:

בתנאים הנוכחיים של הגלובליזציה, נראה שאת המכניזמים המבטיחים ביותר להעברת דרישות ולסגירת הגירעון הדמוקרטי אפשר למצוא בשוק עצמו! אין זה בלתי הגיוני: אם מוסדות בינלאומיים מונעים על ידי תשוקת המדינות וההון לטפח שגשוג כלכלי, מה סביר יותר שילכוך את תשומת הלב הכלכלית מאשר איום על שגשוג זה?⁸²

* * *

בעידן הניאו-ליברלי מתפשט ההיגיון הכלכלי לרוחב החברה והפוליטיקה, ובמידה רבה ממסד אותם מחדש. מערכת זו, בזכות מגמתה המונולוגית, משיגה עקביות פנימית מסוימת ביחס ל"כלכלה מעורבת", אבל בהיבטים רבים היא גירעונית מבחינה רגולטיבית. עוד לא נמצאה הדרך שבה יובטחו הרפרודוקציה והיציבות של הציביליזציה הקפיטליסטית ללא תנועה נגדית,

לצד תנועת השוק ובניגוד לה. בחלקה, אולי חלקה הגדול, התנועה הנגדית ממשיכה להתקיים בימינו מכוח התמדתם של מוסדות מדינת הרווחה. אולם דחף ההתגוננות החברתי, והאינטרסים החברתיים בכלל, מחפשים גם אפיקי ביטוי והשפעה חדשים. התחדשותן של צורות ההגנה, בייחוד כאשר צרכים חדשים עולים על הפרק, קשורה לעתים קרובות בהעברת אחריות מן השלטונות לגופים מסחריים וארגוני חברה אזרחית, תוך התמרת דפוסי המשילות וההתערבות של הרשויות הציבוריות. מבקרים רבים מן השמאל מצביעים על הסכנות הכרוכות בהוצאתה של האחריות החברתית מתחום הסמכות השלטונית הדמוקרטית.⁸³ חלקו המסכם של המאמר יוקדש לדילמות שהמפנה הניאו-ליברלי מעמיד בפני ביקורת זו.

6. סיכום: הדילמות של השמאל בעידן הפוסט-סוציאליסטי

היכן מוצא המפנה הניאו-ליברלי את השמאל החברתי-כלכלי? לדעתם של בולטנסקי ושיאפלו (המתמקדים בייחוד בתמורות בארגון עולם העבודה), מפנה זה הכניס את השמאל למצב של מבוכה, או של "אובדן אוריינטציה ביקורתית".⁸⁴ ברוח דומה, ברצוני לדון בקצרה במה שנראה לי כאובדן האוריינטציה הרגולטיבית של השמאל לאור התנאים הכלכליים-פוליטיים הנוכחיים. כיוון שמדובר במשבר שהוא ביסודו משבר זהות, אתחקה תחילה בקצרה אחר הביוגרפיה של השמאל.⁸⁵

במונחי התנועה הכפולה, השמאל תמיד ראה את עצמו כנציג התנועה הנגדית במאבק הפוליטי, וכגורם שהביא ליישומה, בין אם באופן עקיף – באמצעות הפעלת לחץ אופוזיציוני ואיום על השלטון – ובין אם ישירות – באמצעות תפיסת השלטון והפעלת מדיניות. בהתאם למקורותיו הסוציאליסטיים, ובייחוד השפעתו של הסוציאליזם המרקסיסטי, השמאל צמח כתנועת שחרור של מעמד העובדים וכתנועת התנגדות לקפיטליזם. המרקסיזם הרדיקלי, שהחל עם מרקס ואנגלס עצמם, רצה יותר מ"הגנה". הוא קרא למיגור אופן הייצור הקפיטליסטי ולהחלפתו בחברה קומוניסטית אל-מעמדית, שבה אמצעי הייצור נמצאים בבעלות חברתית. במקביל צמח באירופה זרם מתון יותר של סוציאליזם, שפעל לייצג את האינטרסים של מעמד הפועלים בפרלמנטים ובמוסדות המדינה, אך קיבל את כללי המשחק של הדמוקרטיה הליברלית. בהדרגה, ככל שירדה הסבירות למהפכה פרולטרית, נפתחו מפלגות עבודה ומפלגות סוציאל-דמוקרטיות לאפשרות של קואליציית אינטרסים יחד עם מעמדות אחרים, ואימצו השקפה רפורמיסטית, המבקשת שינוי בתחומי הקפיטליזם במקום להתמקד בחיסולו. פוליטיקה זו הגיעה לפסגת הישגיה בעידן הליברליזם המשוקע, עם הרוח הגבית של הקיינסיאניזם, שאפשר פיוס בינה ובין דרישותיה של צבירת ההון הקפיטליסטית. ההשלמה עם התמדת יחסי הייצור הקפיטליסטיים הסיטה את מוקד ההתעניינות של הסוציאל-דמוקרטים מן הייצור אל החליפין: הקניין הפרטי, הבעלות על הון והעבודה השכירה נותרו על כנם, אך רמת ההסחרה הוגבלה. הפוליטיקה הסוציאל-דמוקרטית התעצבה כפוליטיקה של תנועה-נגדית מאסחרת – "פוליטיקה נגד שווקים" – בלשונו של אספינג-אנדרסן.⁸⁶

בהתאם למושג הקלאסי של התנועה הכפולה, הסוציאל-דמוקרטים קיבלו את הרעיון של הפרדה בין הספירה הכלכלית לספירה הפוליטית. הספירה הכלכלית היא ספירת העבודה, הייצור, וחלוקת ההכנסות הראשונית; בספירה הזאת הקפיטליזם ממשיך לשלוט. הספירה הפוליטית היא הספירה של האזרחות, של המדינה, ושל חלוקת ההכנסות השניונית. על מוסדות המדינה הוטל לשמש כסוכנות מרסנת ומתקנת, אקס-פוסט-פקטו, ביחס לספירה הכלכלית. הסוציאל-דמוקרטיה לא ביטלה את המעמדיות ולא את יחסי הניצול והשליטה המובנים בקפיטליזם, אבל היא מיתנה אותם באמצעות מדינת הרווחה כאשר הצליחה להפוך חלקים ניכרים מתוך מעמד העובדים למעמד בינוני, אמיד יחסית, משכיל וחי ברווחה. בה בעת, השמאל הרדיקלי ביקר את הסוציאל-דמוקרטיה ואת מדינת הרווחה בטענה שאלו ממסכות את הקונפליקט המעמדי ותורמות להנצחת הקפיטליזם.

אולם בשנות השבעים והשמונים, כאשר קרנם של השווקים החלה לעלות, כל רעיונות הסוציאל-ליברליזם של הכלכלה נדחקו למגננה. על רקע תנופת הגלובליזציה הפך הרעיון הסוציאל-ליברליזם למיושן, ואיבד בעיני הציבור הרחב את סבירותו כפרדיגמה של רגולציה. לאחר התמוטטות ה"סוציאל-ליברליזם האמיתי" המזרח אירופי ב-1989, דעכה האופציה הרדיקלית לגמרי והפכה בלתי מציאותית. עליונותה של כלכלת השוק, ושל התיאוריה הניאו-קלאסית ככלי לניתוח המציאות הכלכלית, לא היתה כה מובהקת מאז המשבר הכלכלי של שנות השלושים ואולי מאז ומעולם. כתוצאה מכך, אם מגדירים את ההיגיון הניאו-ליברלי כ"ימין", מחנה השמאל הכלכלי-חברתי כולו זו או ימינה. במהלך שנות התשעים זנחו מפלגות קומוניסטיות ברחבי אירופה את שמן המסורתי והפכו למפלגות "שמאל". הן, שנמצאות בקצה השמאלי של הספקטרום הכלכלי-פוליטי ושתפקדו באופן מסורתי כאוונגרד של השמאל, אימצו למעשה אימוץ מאוחר את הרפורמיזם הסוציאל-דמוקרטי. עם שקיעתה של האופציה הרדיקלית, השמאל מוצא את עצמו כיום מתגעגע לימים הטובים של מדינת הרווחה ומנהל למענה מלחמת מאסף. כמי שמבקש להחזיר את הגלגל לאחור, לעידן הליברליזם המשוקע, הוא מתפקד למעשה ככוח שמרני.

לעומתו, מפלגות השמאל-מרכז, מפלגות "העבודה" המסורתיות, השלימו מפנה אידיאולוגי פוסט-סוציאל-ליברליזם עמוק, במטרה לחדש את הרלוונטיות שלהן כמפלגות שלטון. בדוגמה הבולטת של בריטניה, מפלגת הלייבור חזרה לשלטון ב-1997 בגלגולה המחודש כ"ניו לייבור". הניו לייבור הצליחה לזכות מחדש בתמיכתו של המעמד הבינוני רק לאחר שוויתרה על העוינות המסורתית לרגולציה של השווקים: לא עוד שווקים כרע הכרחי שיש להגביל, אלא ככורח של הגלובליזציה שאין טעם להתנגד לו וכמכשיר של קידמה. המפלגה אימצה מדיניות ניאו-ליברלית לכל דבר ברוב התחומים: היא מצייתת למשמעת המקרו-כלכלית של בנק מרכזי אוטונומי, היא קיצצה במיסוי ונהגה בריסון פייסקלי, קידמה רפורמה מבוססת-שוק במגזר הציבורי, ביטלה את הזכות ללימודים גבוהים בחינם ועוד. ברמה הסמלית, המפלגה השילה את צביונה המסורתי כמפלגת עובדים וזנחה את הרטוריקה השווינונית, והחליפה אותם באתוס מעודכן יותר, מבוסס-שוק ותרבות צריכה: טוני בלייר הבהיר למשל ש"לא בוערת בו אמביציה... לדאוג שדיוויד

בקהאם ירוויח פחות". מצד שני, הניו לייבור הקפידה להבחין את עצמה מהתאצ'רזים, והגדירה את תפיסת העולם הרגולטיבית שלה במונחי "דרך שלישית", המפשרת בין סוציאליזם לניאו-ליברליזם.⁸⁷ ברמה המעשית, הניו לייבור דאגה למשפחות מעוטות הכנסה באמצעות הטבות מס (אך הצניעה זאת ברמה הרטורית), הנהיגה לראשונה שכר מינימום, העתירה תקציבים על השירותים הציבוריים (יחד עם רפורמה ניהולית מבוססת-שוק), וקידמה יוזמה של טיפול יום וחינוך חינוך לפעוטות וילדים בגיל הגן.⁸⁸ לא ברור עד כמה "הדרך השלישית" היא באמת אפיק מובחן של רגולציה ולא רק פרגמטיזם אקלקטי ובר-חלוף, או ניאו-ליברליזם מרוכך. כמטבע לשון, תהילתה של "הדרך השלישית" ושגירותה בשפה היו קצרי מועד וחולפים. היא מעולם לא זכתה לפיתוח אינטלקטואלי ענף כחלופה פרדיגמטית רצינית.

הסוציאליזם, תחילה בגרסתו הרדיקלית, אך גם בצורת רפורמיזם סוציאל-דמוקרטי, צייד את השמאל באלטרנטיבה פרדיגמטית עקבית לסדר של השוק. בעידן דיכוטומי של "כלכלה מעורבת", שליחותו הרגולטיבית של השמאל הסוציאל-דמוקרטי היתה לייצר תנועה נגדית לשווקים באמצעות מוסדות המדינה, במטרה לפצות על נחיתותו המבנית של מעמד העובדים. זו היתה שליחות ברורה למדי. ואולם כיום התערערו שני עמודי התווך של הדרך הזאת – סיבת השליחות ואמצעיה. בחברה הפוסט-תעשייתית היטשטשו המבנים המעמדיים הישנים בעקבות תהליכים מסיביים של אינדיבידואליזציה ופרגמנטיזציה באורחות החיים ובארגון העבודה. השמאל איבד את בסיס התמיכה והאינטרס המעמדי המובהק שלו, והוא שרוי בכלבול ערכי בעקבות התמורה הפוסט-מטריאלית שחלה במקביל בתחום הערכים. בד בבד סבל המכניזם של המדינה מירידה אובייקטיבית ביכולת ההתערבות שלו בכלכלה, ומכל מקום מדעיכת ההסכמה להתערבות כזאת. בתנאים אלה דומה שקריאות עכשוויות ל"סוציאל-דמוקרטיה" הפכו ברוב המקומות לסיסמה רטורית ריקה מתוכן, או לצורה של נוסטלגיה כלפי העבר של מדינת הרווחה, יותר מאשר לחלופה כוללת של מדיניות שיש למישהו כוונה אמיתית וידיעה אמיתית כיצד ליישם אותה.

ללא הבסיס הפרדיגמטי האנטי-קפיטליסטי של השמאל, ובהעדר בסיס מוצק חדש תחתיו, קשה לקבוע מה אמורה להיות עמדתו בשורה של שאלות רגולטיביות. הנה דוגמה לדילמה ספציפית: מה צריך להיות יחסו של השמאל למגמה הניאו-ליברלית של העברת אחריות חברתית מן המדינה אל המגזר העסקי והחברה האזרחית? התשובה השמאלית המוכנה מראש תהיה שיש להתנגד לתהליך הזה לפחות משתי סיבות. ראשית, משום שרק מוסדות ציבוריים, שהקריטריונים לפעילותם ומחויבותם לתת דין וחשבון לציבור (accountability) קבועה בחוק וממוסדת באופן פורמלי, ראויים לשמש כסוכנות רצויה המרכזת את האחריות החברתית. שנית, משום שהפרטת האחריות החברתית, בייחוד הטייתה לעבר תאגידים מסחריים, מגדילה את עוצמתם ואת אדנותן של האליטות התאגידיות, הן מפני שהיא באה על חשבון שליטה ישירה של המדינה ברגולציה (באמצעות חוקים או מיסוי/הוצאה) ומיועדת לסכלה, וכך מגדילה את חופש הפעולה של התאגידים, והן מפני שהיא מחזקת את התלות באליטת ההון ופורשת אותה על פני ממדים נוספים.

אלו הם טיעונים כבדי משקל, ואין בכוונתי להתווכח איתם. הם מבטאים את ההסתייגות והחשד המסורתיים של השמאל, שאני שותף להם, כלפי הצטברות כוח בספרה הפרטית, ואת נטייתו להעדיף כוח ציבורי. השאלה שאיתה אני מבקש לסיים את המאמר היא אם הביקורת הזאת ממצה את כל ההיבטים של הבעיה, ועד כמה היא פרגמטית, בהתחשב בתנאים החברתיים הנוכחיים. יש לזכור שפעפוע האחריות הרגולטיבית אל מחוץ לתחומי המדינה מתרחש על רקע אכזבה כללית מהזרוע הביצועית הביורוקרטית שלה: טענות על קשיחות, קיבעון, שמרנות, שרירותיות, עומס יתר, חוסר רציונליות, שחיתות ואף אפליה ודכאנות. מודל הרגולציה המדינתית המסורתית של "פיקוד ושליטה" (command and control) ספג ביקורת רבה על כך שעודד התחמקות ואי-שיתוף פעולה בשל חוסר הגמישות שלו;⁸⁹ ביחס אליו, רגולציה עצמית של שחקני שוק אינה נחותה בכל המובנים. גם אין להתייחס בביטול לטענה הקבועה מצד גורמים עסקיים, שרגולציה הדוקה מטעם המדינה משבשת את הדינמיות ואת כושר הצמיחה של הפעילות הכלכלית, וכי בעידן של גלובליזציה היא דוחה השקעות זרות. בקיצור, אי אפשר להניח מראש את כשירותם, נכונותם, ואחריותם החברתית של המוסדות הציבוריים למלאכת הרגולציה על כל היבטיה.

זאת ועוד זליגת האחריות הרגולטיבית מתרחשת על רקע התעצמות דרמטית של הדרישות והצרכים החברתיים בעשורים האחרונים, באופן שמציף את מנגנוני המדינה, לצד עלייה ברמת ההתארגנות הוולונטריות של החברה האזרחית. כיום איש לא יכול לדמיין את מערך הרגולציה העולמי, ובתוך כל מדינה, ללא הארגונים הלא-ממשלתיים (NGOs). קשה להתנגד באופן משכנע לרצונם וזכותם של אקטיביסטים לפעול באופן עצמאי [מן המדינה] למען מטרות חברתיות שונות. ברמת ההתחשבות בצרכים מידיים, קשה אפילו להתנגד להפגנת "אחריות חברתית של תאגידים": האם יש להסתייג מכך שחברת הייטק ישראלית תורמת כיתת מחשבים לעיירת פיתוח, ושולחת את עובדיה פעם בשבועיים להדריך שם? האם יש להסתייג מכך שבנק מממן תערוכת אמנות ישראלית "לכל המשפחה", הפתוחה לקהל הרחב? אין ספק שחברות עסקיות המקיימות פרקטיקות כאלה ערות היטב ליתרונות הגלומים בהן במישור הארגוני והעסקי (אף שאין להוציא מכלל אפשרות מרכיב טהור כלשהו של רצון טוב מצד חלק מהנוגעים בדבר). גם אין ספק ששאלות אלה צומחות על מצע התנאים הנוכחיים של הגמוניה תאגידית, ושיש בנימתן הפרגמטית קבלה פסיבית ואף כניעה למציאות שמכתיבה הגמוניה זו. מצד שני, ביזורה של האחריות הרגולטיבית איננו מתרחש מעצמו. אחריות חברתית של תאגידים היא בעצמה שדה מאבק, בייחוד על השאלה מה אחריות כזו כוללת ועד כמה היא מחייבת.⁹⁰ מדובר בתנועה נגדית הרואה לנגד עיניה אינטרסים חברתיים רחבים שהשוק כשלעצמו מפקיר, אך פועלת למסד את עצמה בלי שהנחת המוצא שלה תהיה בהכרח מרכזיותה של המדינה וסמכותה הריבונית. יש הרואים במאבק להעמקת אחריות תאגידית ביטוי עכשווי של קונטרה-הגמוניה.⁹¹ אני מבקש להצביע על כך שמבחינה פרדיגמטית, השמאל ערוך בעיקר לשלול אפיקים חדישים אלה של תנועה נגדית, שאינם מתיישבים עם אורח החשיבה המסורתי שלו, במקום לשקול לשפר, לשכלל ולמנף אותם ברוח ערכיו.

הערות

¹ מנקודה זו ואילך אתייחס למילים "הסדרה" ו"רגולציה" כנרדפות, ואשתמש בהן לסירוגין. יתרונה של המילה "הסדרה" שניתן להטותה בעברית בדומה לאופן שבו ניתן להטות "רגולציה" באנגלית. למשל: להסדיר = to regulate.

Karl Polanyi (1944), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our* ² *Time*. New York: Rineheart and Co. (להלן פולני, התמורה הגדולה).

³ פולני מתאר את המתודולוגיה שלו כ"הסבר של מגמות [כלכליות-פוליטיות] במונחים של מוסדות אנושיים", כלומר כגישה מוסדית (התמורה הגדולה, 4). אך מאחר שקיימות גישות מוסדיות שונות לניתוח הכלכלה, כמה מהן שונות מאוד, אני מכנה את גישתו של פולני, ובייחוד את הגישה שאני מתבסס עליה במאמר זה, "גישה הרגולציה". רעיון הרגולציה מבחין את גישתו של פולני מגישות מוסדיות אחרות. מושג זה מציין אצלו את האפקט או התפוקה של מכניזמים מוסדיים כדוגמת "השוק המסדיר את עצמו" (self-regulating market) (ראו בהמשך). המושגים "מוסד" ו"רגולציה" מבטאים שניהם היבטים של אותו רעיון: פולני מדבר לחילופין על רגולציה של ההתנהגות הכלכלית, או על מיסוד דפוסי התנהגות. בסעיף זה, בניגוד לרוב המאמר, שולטת ההמשגה המוסדית.

E. K. Hunt (2002), *The History of Economic Thought: A Critical Perspective*. New York: M.E. Sharp ⁴ למשל: .

Steve Keen (2001), *Debunking Economics: The Naked Emperor of the Social Sciences*. Pluto Press.

Karl Polanyi (1957), "The Economy as an Instituted Process." in Mark Granovetter and Richard Swedberg (eds.), *The Sociology of Economic Life*. Boulder, Colorado: Westview Press ⁵

Peter L. Berger and Thomas Luckmann (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books ⁶

Ronald L. Jepperson (1991), "Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism." in Walter W. Powell and Paul J. DiMaggio (eds.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. University of Chicago Press

.Mary Douglas (1986), *How Institutions Think*. NY: Syracuse University Press ⁷

Michel Callon (1998), "Introduction: The Embeddedness of Economic Markets in Economics." ⁸ in Michel Callon (ed.), *The Laws of the Markets*. Oxford: Blackwell Publishers

Michel Callon (2007), "What Does it Mean to Say that Economics is Performative?" in D. MacKenzie, F. Muniesa and L. Siu (eds.), *Do Economists Make Markets: On the Performativity of Economics*. Princeton University Press

Robert L. Heilbroner (1985), *The Nature and Logic of Capitalism*. New York: W. W. Norton & Company, p. 86 ⁹

Adam Smith (1776)(1937), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. ¹⁰ New York: Modern Library (להלן סמית, עושר העמים 1776).

¹¹ שם, 651.

¹² קרל מרקס (1953), הקפיטל (ספר ראשון). צבי וויסלבסקי (מתר.), מרחביה: ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי.

¹³ תהליך שהחל באנגליה עם תנועת הגידור, שניתקה בין הצמיחים ובין האדמות שמהן היו רגילים

להוציא את מחייתם.

¹⁴ מטבע הלשון לְסֵה-פֵר (laissez-faire), "הנח לעשות" בצרפתית, הפך מאז המאה השמונה-עשרה לסמל הדרישה הליברלית ליצירת ספירה כלכלית נפרדת. השימוש בו יוצר את הרושם (המוטעה והאידיאולוגי, כאמור) שכלכלת שוק לא דורשת מהשלטון דבר מלבד הפגנת פסיביות.

Mitchell Dean (1991), *The Constitution of Poverty: Toward a Genealogy of Liberal Governance*. Routledge

¹⁶ ג'וני גל, "תוכנית וויסקונסין: מרווחה לעבודה". אוהור ב-8 באוקטובר 2008 מ-
<http://lib.civics.cet.ac.il/didact/pages/item.asp?item=18422&author=2983>

¹⁷ התמורה הגדולה, 139.

¹⁸ כלכלנים מוסדיים אחרים העמיקו לפתח את הנקודה הזאת יותר מפולני, כאשר הראו עד כמה התנהגות השוק שזורה ותלויה בסבך קונטינגנטי של הסדרים משפטיים ומוסכמות אתיות במידה שמקשה לדבר פשוט על "שוק", כאילו מדובר בקטגוריה מוסדית אחידה ואוניברסלית (ראו למשל Commons 1931). טמונה פה ביקורת על פולני (ראו גם Mark Granovetter (1985), "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness". *American Journal of Sociology* 91, pp. 481-510). בייחוד יש כאן ביקורת על הגדרתו למיסוד של השוק המסדיר את עצמו כעניין של אי-שיקוע. מדובר בשיקוע לכל דבר, כפי שכל התנהגות חברתית ממוסדת אחרת משוקעת בחוקים, נורמות ורשתות. אני מקבל את הביקורת הזאת על מושג השיקוע/ אי-שיקוע, וגם על הרושם המוטעה שעלול להתקבל מהמושג של השוק המסדיר את עצמו (והרי הכול מוסדר בצורה חברתית). קומונס אומר יפה: "עיסקאות" אינן "חליפין של סחורות" אלא ניתוק וניכוס, בין יחידים, של זכויות של קניין וחירות שיוצרת החברה, ולפיכך הן חייבות לעמוד למשא ומתן בין הצדדים המעורבים עוד לפני שעבודה יכולה לייצר, לפני שצרכנים יכולים לצרוך, ולפני שסחורות יכולות להיות מוחלפות באופן פיזי" (John R.). (Commons (1931), "Institutional Economics". *American Economic Review* 21, pp. 648-657). אך במידה שאנו מסכימים שיש מהות משותפת כלשהי לקפיטליזם באשר הוא, שמדובר תמיד בצורה כלשהי של "כלכלת שוק" (גם אם לא ב"אי-שיקוע"), ושאכן היתה "תמורה גדולה" של המוסדות הכלכליים והחברתיים, ביקורת זו לא מסכנת לדעתי את שיטתו של פולני באופן מהותי.

Guy Grossman (2009), "Social Networks and Social Dilemmas in Rural Development." ¹⁹
Internal memo: Columbia University

²⁰ Economist 20.9.08, pp. 83-4

²¹ התמורה הגדולה, 73.

²² שם, 3.

²³ התמורה הגדולה.

²⁴ שם, 234.

²⁵ שם, פרקים 12-13.

²⁶ שם, 156.

²⁷ שם, 40-41.

²⁸ שם, 155.

²⁹ פולני מודע לכך, כמובן, שבתלות בתנאים ובנסיבות היסטוריים, ההגנה מפני השוק יכולה ללוש צורות שונות, לא דווקא פרוגרסיביות. הדוגמה המובהקת היא הנאציזם, שחילץ את הגרמנים מן הכאוס של כלכלה שוק בלתי מרוסנת, אך תוך הקרבת חירויות הפרט. בהמשך הוא כמובן הוביל את

- החברה לאסון. במקומות אחרים ההתנגדות לשוק הופיעה בצורות שונות מאד, כקומוניזם, סוציאלי-דמוקרטיה או ליברליזם תאגידי נוסח הניו דיל.
- Michael Burawoy (2003), "For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence ³⁰ of Antonio Gramsci and Karl Polanyi". *Politics and Society* 31, pp. 193-261.
- Bob Jessop ³¹ ובפרט "הפריזאית", שהיא הזרם המשפיע ביותר מבין שבעה זרמים שונים באסכולה זו. and Nagi-Ling Sum (2006), *Beyond the regulation Approach: Putting Capitalist Economies in their Place*. Cheltenham: Edward Elgar, p. 19.
- Robert Boyer (1990), *Regulation Theory: A Critical Introduction*. New York: Columbia ³² University Press (להלן בויאר, תיאוריית הרגולציה: מבוא ביקורתי).
- Mark Elam (1994), "Puzzling Out the Post-Fordist Debate: Technology, Markets and ³³ Institutions". in Ash Amin (ed.), *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers אילם, "הוויכוח הפוסט-פורדיסטי".
- Ash Amin (1994), "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition." in Ash ³⁴ Amin (ed.), *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bob Jessop (2001), "Regulationist and Autopoietic Reflections on Polanyi's Account of ³⁵ Market Economies and the Market Society". *New Political Economy* 6, pp. 213-232.
- בויאר, תיאוריית הרגולציה: מבוא ביקורתי, עמ' 36. ³⁶
- Bob Jessop (1999), "The Changing Governance of Welfare: Recent trends in its Primary ³⁷ Functions, Scale, and Modes of Coordination". *Social Policy and Administration* 33 ג'סופ, "המשילות המשתנה של הרווחה".
- Burawoy 1985, מצוטט אצל אילם, "הוויכוח הפוסט-פורדיסטי". ³⁸
- זוהי הסתבכות בסתירה, כפי שמראים לקלאו ומוף (ארנסטו לקלאו ושנטל מוף 2004), הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית: לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית. עידית שורר (מתר.), תל אביב: רסלינג, עמ' 107. ³⁹
- דני פילק (2004), "ישראל מודל 2000: פוסט-פורדיזם ניאוליברלי". בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי. מכון ון ליר בירושלים / הקיבוץ המאוחד, עמ' 34-56. ⁴⁰
- בהתאם, למשל, לעמדה של הסוציולוגיה הפרגמטיסטית של לוק בולטנסקי. עמדה זו מניחה שאנשים מסוגלים להבחין בעצמם בפער בין שיחים ובין המציאות שהם מתנסים בה. מכל מקום, למדעני חברה אין כל עדיפות אפיסטמולוגית, המבוססת לכאורה על יכולתם הפריוילגית לחלץ את עצמם מן העולם החברתי (Luc Boltanski and Eve Chiapello (2005), *The New Spirit of Capitalism*. Verso, p. xx) (להלן בולטנסקי ושיאפלו, הרוח החדשה של הקפיטליזם).
- Lars Mjoset (1985), "Regulation and the Institutional Tradition", in L. Mjoset and J. Bohlin (eds.), *Introduksjon til ⁴² Reguleringskolen*. Aalborg: Nordisk Sommeruniversitet (המחבר הואיל באדיבותו לספק לי תרגום של מאמרו לאנגלית).
- Fred Block and Margaret R. Somers (1984), "Beyond the Economic Fallacy: The Holistic ⁴³ Social Science of Karl Polanyi", in Theda Skocpol (ed.), *Visions and Method in Historical Sociology*. Cambridge University Press.
- John Gerard Ruggie (1982), "International Regimes, Transactions, and Change: Embedded ⁴⁴

- .Liberalism in the Postwar Economic Order". *International Organization* 36, pp. 379-415
- 45 ג'סופ, "המשילות המשתנה של הרווחה".
- Claus Offe (1984), "Some Contradictions of the Modern Welfare State." In John Keane (ed.), 46
Contradictions of the Welfare State. MIT Press
 המודרנית".
- Gosta Esping-Andersen (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. NJ: Princeton 47
 University Press.
- 48 כדי להמחיש זאת הסביר קיינס (באירוניה גלויה) שמבחינתה של תיאוריית הזרמת הביקושים שלו
 אין הבדל בין הוצאה תקציבית על מדיניות פרוגרסיבית, למשל בניית בתים חדשים, ובין הטמנת
 בקבוקים מלאים בשטרות כסף באדמה, שחברות פרטיות יתחרו ביניהן על הזכות לחפור אותם החוצה.
 בשני המקרים ההשקעה הממשלתית תיצור הכנסות חדשות ותקטין את האבטלה (ג'והן מיינארד קיינס
 (2007), התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף. יצחק טישלר (מתר.), ירושלים: מאגנס, ידיעות
 אחרונות, מוסד ביאליק, עמ' 91).
- T. H. Marshall (1963), "Citizenship and Social Class", in Thomas Humphrey, *Sociology at* 49
the Crossroads and Other Essays. London: Heinemann Educational Books, pp. 67-127
- John Kenneth Galbraith (1980 [1952]), *American Capitalism: The Concept of Countervailing* 50
 Power. M.E. Sharpe, Inc
- Scott Lash and John Urry (1987), *The End of Organized Capitalism*. The University of 51
 Wisconsin Press, p. 222 (להלן לאש ואורי, סופו של הקפיטליזם המאורגן).
- Robert L. Heilbroner (1985), *The Nature and Logic of Capitalism*. New York: W. W. Norton 52
 & Company, p. 76
- 53 עליית ה"ניאו-ליברליזם" היא ההיבט האידיאולוגי של תמורה עמוקה ורבת-היבטים, שזכתה
 לאינספור המשגות, כגון "קפיטליזם לא-מאורגן" (לאש ואורי, סופו של הקפיטליזם המאורגן), "צבירה
 גמישה" (David Harvey [1990], *The Condition of Postmodernity*: Blackwell Publishing) [להלן: המצב הפוסט-מודרני],
 Manuel Castells (2000), *The Rise of the Network*) "חברת הרשת" (Robert E. Reich (2007), *Society*. Oxford: Blackwell Publishers
 Robert E. Reich (2007), *Supercapitalism*. New York: Alfred A. Knopf [להלן רייך, סופר-קפיטליזם]), "אימפריה"
 Michael Hardt and Antonio Negri (2000), *Empire*. Harvard University Press) [להלן הארט
 ונגרי, אימפריה], ועוד. את אחת ההמשגות המקיפות והמקובלות ביותר סיפקה אסכולת הרגולציה,
 שהווכחה לעיל, בדמות התיאוריה של המעבר מ"פורדיזם" ל"פוסט-פורדיזם".
- 54 מנחם רוזנר (2003), "גישות סוציולוגיות ופסיכולוגיות לצדק חברתי ושוויון והעידן הפוסט-
 תעשייתי". מתוך גיורא רוזן (עורך): צדק חברתי ושוויון בעולם משתנה. הקיבוץ המאוחד, עמ' 90-96.
- 55 מילטון פרידמן (1979), קפיטליזם וחופש. אדם.
- R. Martin (2002), *The Financialization of Daily Life*. Philadelphia: Temple University 56
 Press.
- 57 ראו למשל: Mark Blyth (2002), *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional*
Change in the Twentieth Century. Cambridge University Press
- Zygmunt Bauman (2002), *Society under Siege*. Cambridge: Polity Press
- 58 פרידמן, קפיטליזם וחופש, 4-6.

⁵⁹ מדינות אירופה הן מולדת התנועה הנגדית, ושם היא מושרשת במסורת בצורה העמוקה ביותר. בשעת כתיבת מאמר זה מתרגש על העולם משבר כלכלי, שרבים מתארים אותו כמסוכן ביותר מאז המשבר הגדול של שנות השלושים. ניקולא סרקוזי, נשיא צרפת (ממפלגת הימין דווקא), מיהר להצהיר ש"הרגולציה העצמית גמורה, הלסה-פר גמור".

⁶⁰ Philip G. Cerny (1997), "Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalization". *Government and Opposition* 32, pp. 251-274 (להלן סרני, "פרדוקסים של מדינת התחרות").

⁶¹ Steven K. Vogel (1996), *Freer Markets, More Rules: Regulatory Reform in Advanced Industrial Countries*. Ithaca: Cornell University Press

⁶² סרני, "פרדוקסים של מדינת התחרות".

⁶³ חלק גדול מכספי החילוץ הממשלתיים משמש כהלוואה לבנקים, או לקניית חובות אבודים מהם. אך גם כאשר מדובר ב"הלאמה" של הבנקים, כלומר בהזרמת כספים תמורת הקצאת מניות, אין כוונה לשנות את האופן שבו הבנקים האלה מנוהלים כגופים מסחריים. לכל היותר, המדינה הופכת להיות בעלת מניות וחברה בדירקטוריון, אך דבר אינו מבחין אותה מבעלי מניות אחרים, פריטיים. בחלוף המשבר תמכור המדינה את מניותיה ותפריט מחדש את הבנקים (יש לכך תקדים: בשנות התשעים הלאימו ממשלות שבדיה ופינלנד בנקים באופן זמני, ומאוחר יותר שבו והפריטו אותם).

⁶⁴ רייך, סופר-קפיטליזם.

⁶⁵ כדוגמה ניתן להביא את המקרה שבו היו מעורבים ממשלת ניגריה, תאגיד הנפט הרב-לאומי של (Royal Dutch Shell), והאוגוני, מיעוט אתני ילידי שחי בדרום ניגריה. מאז שהתגלה נפט בחבל האוגוני, בשנות החמישים, זרמו תקבוליו לכיסי החברות הזרות שניהלו את הקידוחים ולגורמים מן המרכז הפוליטי הניגרי. האוגוני לעומת זאת, סבלו מנישול, מהידרדרות הייצור החקלאי המסורתי ומפגיעה סביבתית. בתחילת שנות התשעים גברה התסיסה בקרב האוגוני, והם פנו אל חברות הנפט בדרישה לקבל זכויות בהכנסות מהפקת הנפט ולהקטנת הנזק הסביבתי, תוך איום על המשך הקידוח. הממשלה הניגרית הגיבה – וגם זה מופע של מדינת התחרות הניאו-ליברלית – בדיכוי אליים של המחאה תוך השעיית הזכויות הפוליטיות של האוגוני, הרס כפרים, קטל באוכלוסייה והוצאה להורג של כמה מנהיגים. בין הנידונים למוות היה קן סרו-ויווה (Saro-Wiwa), איש רוח אוגוני ודמות ציבורית, שמותו הכה גלים ברחבי העולם. מאוחר יותר הודתה של שהעבירה כספים לצבא ניגריה, ואף נטען שהיא שיחדה את שופטיו של סרו-ויווה כדי להבטיח שיורשע. בעקבות הביקורת הציבורית שהופנתה כלפיה במערב הפכה של למובילה בתחום האחריות החברתית והסביבתית של התאגידים (ראו בהמשך).

ראו גם David Wheeler, Rene Rechtman, Heike Fabig and Richard Boele (2001), "Shell, Nigeria and the Ogoni: A Study in Unsustainable Development." *Sustainable Development* 9, pp. 177-196

Sharon M. Livesey (2002), "The Discourse of the Middle Ground: Citizen Shell Commits to Sustainable Development." *Management Communication Quarterly* 15, pp. 313-349

כמה כותבים ביקורתיים רואים בהשחתת מנגנוני המדינה על ידי הון תאגידי חלק בלתי נפרד מן הסדר הניאו-ליברלי. ראו הארט ונגרי, אימפריה, 201, 389;

.David Harvey (1990), *The Condition of Postmodernity*: Blackwell Publishing, p.78

⁶⁶ Rudolf Klein (1993), "O'Goffe's Tale: Or What Can We Learn From the Success of the Capitalist Welfare States?" in C. Johnes (ed.), *New Perspectives on the Welfare State in Europe*. London: Routledge, pp. 7-17

Christopher Pierson (1998), *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare*. The Pennsylvania State University Press

- Rob A. W. Rhodes (1994), "The Hollowing Out of the State: The Changing Nature of the ⁶⁷ Public Service in Britain." *The Political Quarterly* 65, pp. 138-151
- Gary Stoker (1998), "Governance as Theory: Five Propositions." *International Social ⁶⁸ Science Journal* 50, pp. 17-28
- Jon Pierre (2000), "Introduction: Understanding Governance." in Jon Pierre (ed.), *Debating ⁶⁹ Governance: Authority, Steering and Democracy*. Oxford University Press
- Bob Jessop (1998), "The Rise of Governance and the Risks of Failure: The Case of Economic ⁷⁰ Development." *International Social Science Journal* 50, pp. 29-45
המשילות וסיכוני הכשל".
ש.ם. ⁷¹
- Peter M. Haas (2004), "Addressing the ⁷² Global Governance Deficit." *Global Environmental Politics* 4, pp. 1-15
לדיון במשילות גלובלית של התחום הסביבתי ראו
- Benjamin Cashore (2002), "Legitimacy ⁷³ and the Privatization of Environmental Governance: How Non-State Market-Driven (NSMD) Governance Systems Gain Rule-Making Authority." *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions* 15, pp. 503-529
- Prakash Sethi (2002), "Corporate Codes of Conduct and the Success of Globalization." *Ethics & ⁷⁴ International Affairs* 16, pp. 89-106
לסקירה של יוזמות לקביעת סטנדרטים חברתיים וסביבתיים של התנהלות תאגידית ראו
- Michael C. Webb (2006), "Shaping ⁷⁵ International Corporate Taxation", in Christopher May (ed.), *Global Corporate Power*. London: Lynne Rienner Publishers
ג'סופ, "עליית המשילות וסיכוני הכשל".
- Jeff Harrod (2006), "The Century of the Corporation." in Christopher May (ed.), *Global ⁷⁶ Corporate Power*. Lynne Rienner Publishers
- David Levy and Rami Kaplan (2008), "CSR as Global Governance: Strategic Contestation ⁷⁷ in Global Issue Arenas". in Andrew Crane, Abigail McWilliams, Dirk Matten, Jeremy Moon and Donald S. Siegel (eds.), *The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility*. Oxford University Press
- Leslie Sklair (1997), "Social Movements for Global Capitalism: The Transnational Capitalist ⁷⁸ Class in Action". *Review of International Political Economy* 4, pp. 514-538
- Leslie Sklair (2000), "Sociology of the Global System." in Frank Lechner and John Boli (eds.), *The Globalization Reader*. Blackwell Publishers
- Virginia Haufler (2001), *A Public Role for the Private Sector: Industry Self-Regulation in a ⁷⁹ Global Economy*. Washington, D.C: Carnegie Endowment for International Peace
- Virginia Haufler (2006), "Global Governance and the Private Sector", in Christopher May (ed.), *Global Corporate Power*. Lynne Rienner Publishers, pp. 85-103
- Peter Utting (2005), "Rethinking Business Regulation: From Self-Regulation to Social ⁸⁰ Control". United Nations: Research institute for Social Development, Technology, Business and Society, p. 68

- ⁷⁹ בארצות הברית הפכה המעורבות הסוציו-פוליטית של תאגיד הענק לחלק מהתרבות פחות או יותר מאז הופעתו לראשונה, עם תחילת המאה העשרים. ראו
- Morrell Heald (1970), *The Social Responsibilities of Business: Company and Community*, 1900 .1960. Cleveland / London: The Press of Case Western Reserve University
- .Neil Mitchell (1989), *The Generous Corporation*. Yale University Press
- היום אנו עדים להתפשטות גלובלית של הדפוס הזה.
- Morton Winston (2002), "NGO Strategies for Promoting Corporate Social Responsibility". ⁸⁰ *Ethics and International Affairs* 16, pp. 71-87
- Ronnie D. Lipschutz and James K. Rowe (2005), *Globalization, Governmentality and Global* ⁸¹ *Politics: Regulation for the Rest of Us?* New York: Routledge, p. 44
- ⁸² שם, 11.
- Boaventura de Sousa Santos (2005), "Beyond Neoliberal Governance". in Boaventura de ⁸³ Sousa Santos and Cesar A. Rodriguez-Garavito, *Law and Globalization from Below: Towards a Cosmopolitan Legality*. Cambridge University Press
- Peter Newell (2005), "Citizenship, Accountability and Community: the Limits of the CSR ⁸⁴ Agenda". *International Affairs* 81, pp. 541-557
- בולטנסקי ושיאפלו, הרוח החדשה של הקפיטליזם.
- ⁸⁵ הדיון מתמקד בשמאל של המסורת הסוציאליסטית, מתוך הנחה שזהו הזרם הרחב, המשפיע והחשוב ביותר של שמאל כלכלי-חברתי. מקורה של תנועה הפוליטית זו הוא באירופה, אף שהשפעתה, ברמות שונות, היתה כלל-עולמית.
- Gosta Esping-Andersen (1985), *Politics Against Markets: The Social Democratic Road to* ⁸⁶ *Power*. Princeton University Press
- אנתוני גידנס (2000), הדרך השלישית: תחייתה של הסוציאל-דמוקרטיה. עופר שור (מתר.), תל ⁸⁷ אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
- Jonathan Hopkin and Daniel Wincott (2006), "New Labour, Economic Reform, the European ⁸⁸ Social Model." *British Journal of Politics & International Relations* 8, pp. 50-68
- Christine Parker (2002), *The Open Corporation: effective Self-Regulation and Democracy*. ⁸⁹ Cambridge University Press, pp. 8-12
- Ronen Shamir (2004), "The De-Radicalization of Corporate Social Responsibility." *Critical* ⁹⁰ *Sociology* 30 (pp. 669 -689)
- David L. Levy (2005), "Hegemony in the Global Factory: Power, Ideology, and Value in ⁹¹ Global Production Networks". in Mark K. Weaver (ed.), *The Sixty-fifth Annual Meeting of the Academy of Management* (CD)
- David L. Levy and Maureen A. Scully (2007), "The Institutional Entrepreneur as Modern ⁹² Prince: The Strategic Face of Power in Contested Fields". *Organization Studies*. 28(7), (pp. 971-991)

